

Марат Кабанбаев

АРСТАН, Я І ВІОЛОНЧЕЛЬ



Марат Кабанбаєв

АРСТАН, Я І ВІОЛОНЧЕЛЬ

ПОВІСТІ

Для середнього шкільного віку

Переклад з російської
ВОЛОДИМИРА ІКОННИКОВА

Художник
ЄВГЕН КОТЛЯР



КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1984

К12
С(каз)

Две повести
казахского советского писателя
о подростках, об их взаимоотношениях
со взрослыми.

Перекладено за виданням:
Марат Кабанбаев.
Арстан, я и внюлончель.
М., «Детская литература»,
1980

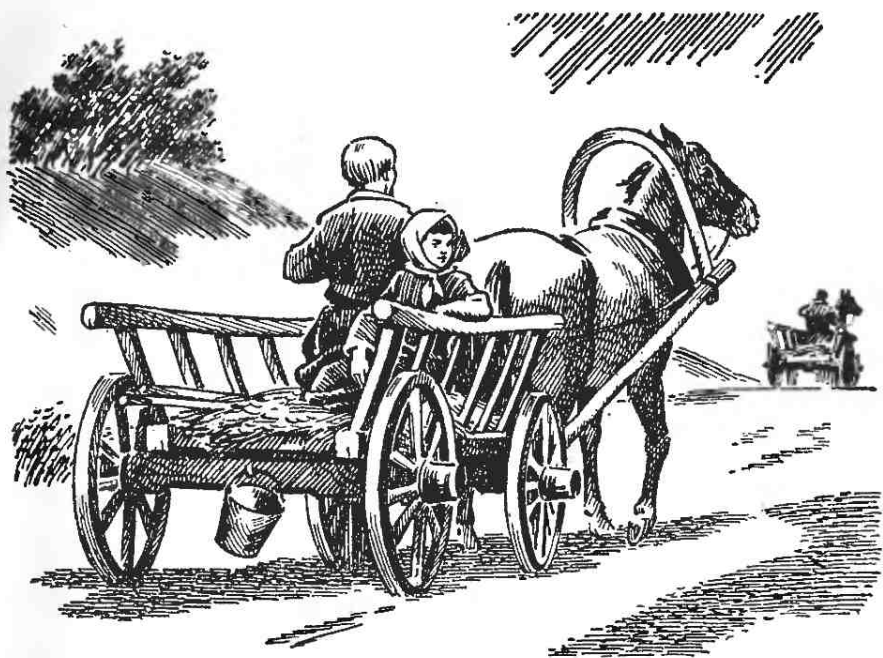
К $\frac{4803010200-143}{M206(04)-84}$ 182.84.

© Видавництво «Детская литература», 1980, переклад, ілюстрації
© Видавництво «Веселка», 1984, переклад українською мовою, ілюстрації

СОНЦЕ В КУЛЬБАБАХ

ПОВІСТЬ





— Вставай-но, Заманбеку! Прокитайся!

М'яка долоня погладила мене по голові, по обличчю. Це Куляш, довгонога Куляш — староста, наш класний командир. Звідки ти взялася, Куляш? Ти знову хочеш помиритися зі мною? Чому ж ти того дня відвернулася від мене та ще й хотіла гупнути своїм важезним портфелем? Коли так, то шукай собі друга деінде. Я більше не повертатимуся разом з тобою зі школи. Отак. Сказав, не повертатимуся, то й не повертатимуся.

Лунала урочиста музика.

— Добрий день, товариші радіослухачі! Сьогодні неділя. За алма-атинським часом шоста година ранку.

Ой, що це сталося з Куляш? Густим баритоном вона поважно повідомляє про завершення будівництва Капчагайської електростанції. Можливо, вона просто передражнює агая? Адже ви не знаєте, яке це дівчисько, наш класком. Одного разу, втупившись у мене блискучими чорними очима, вона труснула косами і випала просто в обличчя: «Дурень ти!» Видно, вона мене так обіз-

звала за те, що я смикнув її за бант, який сидів на її голові, мов метелик.

І сам не знаю чому, але я ніколи не серджуся на Куляш, що б вона мені не казала, які б неприємні слова не промовляла. І як би я не намагався навіть спеціально розсердити себе — все одно погані думки про цю дівчинку «не відвідували моєї голови». Ось і того разу. Я не зміг розсердитись. Я... засміявся, дивлячись їй в обличчя. То що ж, ви гадаєте, Куляш мені сказала? «Чого ти радієш? Адже я поки що не назвала тебе розумним!»

— Прокинеться він нарешті чи ні? — Хтось обережно торкнувся мого плеча.

«Що це таке: «Прокинеться чи ні?» А куди ж ділася Куляш?» Я розплющив очі... Переді мною стриміли грубезні чорні вуса. Ой, та це ж батько! Я був дуже засмучений перетворенням Куляш на батька, швидкого й нетерплячого, якого й так бачу щодня. Я перевернувся на другий бік.

— Не примушуй мене повторювати, Заманбеку!

Чую, як, важко гупаючи ногами, взутими в наваксовані чоботи з відлогами, батько виходить з дому. Він добре знає, що мені повторювати не треба, він впевнений, що я відразу скочу, швиденько одягнуся й буду готовий.

У ногах у мене, згорнувшись клубочком, задоволено муркоче чорна кішка. Добре їй! Не треба ні задач з алгебри розв'язувати, ні правил німецької мови зубрити. У неї один клопіт — доскочу поспати, а потім впіймати кілька бідолашних мишок... Я штовхнув її з ліжка, щоб не заважала. Вона не впала, а стала на всі чотири лапи й настовбурчила вуса, а її зелені очі мовби отруту на мене виливали. Нема чого на мене сердитися! Йди та й висловлюй своє незадоволення моему батькові — адже це він так рано розбудив мене, можна сказати, за ноги з ліжка стягнув. Інакше хіба я скидав би тебе на підлогу? Йди, йди, настовбурч на нього вуса — побачимо, що з цього вийде! У нього й самого вуса — ого-го! Куди твоїм!

Я почав одягатися. Неохоче й повільно — ще в напівдрімоті. Сьогодні цілісінький день під пекучим промінням сонця я класти-му копиці. А що сказала лікарка в окулярах, яка приїздила до нас з району? Так, так, що вона сказала? «Під час літніх канікул добряче висипайся, відпочинь як слід. Для здоров'я дуже корисні риболовля та купання в річці». Ловити рибу, купатися... Ми й самі любимо купатися. А коли раптом смикне за гачок, затріпоче золотобокій сазан — це насолода для душі, серцю втіха. Лікарці не варто було й казати нам про це — краще хай би вона викликала мого батька до школи та прочитала лекцію про користь купання та риболовлі. Спочатку вона, звичайно, зняла б окуляри, старанно їх протерла, а потім суворо поглянула на батька, який збен-

тежено покахикує в кулак. Поглянула б через свої окуляри та й мовила: «Товаришу батько Заманбека! Нема чого покахикувати. Краще вислухайте мене уважно. Вашому синові не можна снопи в'язати й копиці класти — у нього хребет слабкий. Йому значно корисніше цілий день борсатись у воді. Ну, хоча б у тій, що зібралась у котловані, викопаному екскаватором на околиці аулу». І батько змушений був би вислухати її і на знак згоди кивати головою. І як йому не кивати, коли все, про що йдеться на батьківських зборах у школі, — для нього незаперечна істина, закон. Ех, от було б добре, коли б так сталося, га?

Я похапцем посьорбав вчорашнього супу, в якому плавали тоненькі, з листочок завтовшки, шматочки м'яса.

Мати пришивала до штанів відірвані у черговій бійці гудзики. — Остерігайся гадюк, мій хлопчику. Та дивися, щоб сонце голову не напекло. У підпрузі не заплутайся.

Тю-тю! Вона й досі дитиною мене вважає, чи що? Ну й мати! Он Лермонтов у п'ятнадцять років зміг би поему написати. І написав! То що порівняно з цим накосити сіна тринадцятилітньому хлопчачкові? Але матері до цього немає діла. Не тільки про Лермонтова, вона навіть про наших класиків навряд чи чула — про Байімбека, про Сакена, наприклад.

Я перебрав у голові усі материні поради, перестороги й усміхнувся. Можна подумати, що люди їдуть у степ тільки задля того, щоб їх там гадюка вжалила чи вхопив сонячний удар. Та я ж і сам не проти того, щоб гуляти, бігати, стрибати — живим і здоровим. Проте коли вже вона так боїться за мене, то нехай заборонить їхати на сіножать. Тоді я ганятиму в футбол, в паці. Коли мати й справді жаліє мене, нехай заборонить батькові брати мене у степ. Ні, не може вона цього зробити! Хіба не вона ще тільки вчора казала мені: «Батькові треба допомогти. Самому йому не впоратися з сіном. Він і так втомлюється на роботі. Цілими днями стовбичить у цьому магазині: «Покажи се, припеси те!» І весь час на ногах. Хіба легко?» Ну, тоді нема чого повчати мене, бо й так прикро.

— Ну, ходімо! — Не дивлячись на мене, батько зняв з цвяха довгий ремінний батіг, що пройнявся запахом солідолю.

Батько в мене неговіркий. Навіть того дня, коли в піонерській газеті надрукували мою вірша «Моя школа», він спочатку мовчки втупився в мене, а потім вимовив тільки три слова: «Он який шельма!» І навіть по голові не погладив, як мати. Неласкавий він, суворий.

Я одяг бешмет і поплентався за батьком.

— Зачекай-по, Замане! — Це гукнула мене мати. В руках у неї червона хустка. — Ану пов'яжись-но ось цим. Спека. З носа кров піде. Вона зовсім пова — я тільки раз на свято запинала.

Я відчайдушно завертів головою. Таку кумачеву хустку не одягне не те що здоровенний хлопець, а навіть дівчисько. Та хлопці побачать, зі сміху помруть... Окас... Куляш... Згадавши про це довгоноге дівчисько, я миттю зірвав хустку з голови.

— Гей! Кажуть записня, то записня. Годі сперечатися.

Батіг, затиснутий у батьковій руці, смикався й звивався, мов змія. Хоча я й знав, що батько не здійме на мене руку, все одно скорився — запнувся цією клятою хусткою.

«Кажуть, «записня» то...» А якби його самого примусили натягти на голову материну велику пухову хустку, що б він тоді сказав?

Я краечком ока поглянув у дзеркало в кутку кімнати. Сміх та й годі! На мене дивився веснянкуватий смаглявий хлопець, а на його голові красувалася хустка. Та й чи хлопчик це — може, дівчинка?.. Не розбереш... Хтось з плаксивим виразом обличчя. Нічого не тямлячи від сорому, я хитаючись і перечіпаючись, вийшов із дому...

Тільки-но відчинив двері, як мене просто-таки засліпило яскраве-яскраве сонце. Й одразу ж випарувались і моя недавня образа, і прикрість, і роздратування.

Кругле й жовте, мов достигла диня, світило котилося назустріч, здіймаючись над приземкуватим будиночком старого Кокая. Аул, ще занурений у вранішній сон, спокійний і тихий. Навіть собаки мовчать, і наш Маймилисиак, згорнувшись під парканом, нагадує велику літеру «О». Тишу порушує тільки червоний півень, який, енергійно тріпочучи крильми, віддає курям короткі й конкретні накази: «Кокок, ко-кок!»

Скелі Мізтау набрали зараз дивної, химерної форми. Немов здоровенний килим накинуто на вранішню блакить.

Який чудовий цей супокій!

Не порушує його й звичне торохтіння трактора «Беларусь», яким керує Керім. І все тому, що сьогодні вихідний, і ніхто не поспішає на роботу. Я навіть зрадів. Отже, ніхто не помітить кумачевої хустки на моїй голові.

— А бодай тебе...— зачувся голос Жанипи-апа¹, нашої сусідки.

Я одразу його впізнав. Голоси інших жінок, та й лайка їхня — другосортні. А у цієї тітки слова важкі, мов каменюки, які часом жбурляє її синочок Окас. Отже, і ця родина збирається на сіножать. Жанипа-апа дуже любить погаласувати. Цього разу вона «частувала» самого Окаса. Я уявив собі того тонкогубого хлопчиська, і в мене стислося серце: тепер звістка про Заманбека у червоній хустці обов'язково облетить увесь аул, обросте подробицями, прикраситься деталями. О-о, як я ненавидів цього осоружного хлопчиська!

¹ А па, а па й — сестра, тітонька, шанобливе звертання до старших.

Смаглявий Окас гінкий і худий, але меткий, спритний хлопець. І майстер кепкувати з людей. І битися з ним небезпечно — він має чимало власних прийомів. Він і хвицається, й дряпається, й кусається, й за волосся хапає, й каменюкою вдарити може, — одне слово, він і по-хлоп'ячому, і по-дівчачому битися мастак...

— А ти не стій без діла. Біжи-но поклич дядька Кокаю, — наказує мені батько.

Я мерщій кинувся до будинку інших сусідів. І незабаром мої пальці затарабанили в шибку. «То-ток...»

З-за фіранки визирнула Катима-ала й одразу ж зникла.

— Вставай-но, старий! Хлопчик уже прийшов...

— Та невже? — почувся невдоволений голос Кокаю.

Дзенькнула клямка. Я озирнувся. Спочатку на порозі з'явився чорний черевик з задертим носком. А слідом викотився і сам Кокай. Примружився й закліпав від яскравого сонця.

— Ой-бай! Та ти чий син? — спочатку він нібито не впізнав мене. — А-а, то ти з дому Сауитбека? На сіножать зібралися, чи що?

Я кивнув. Старий явно хитрував. Ніби нічого й не знає... Забув, чи що, як учора увечері він пригощався у нас? Мати розстелила дастаркан¹ на подвір'ї під повіткою. Поставили велику каструлю, повну м'яса. Кокаю підкладали найсмачніші шматки. І він обіцяв зранку засукавши рукави вирушити косити з нами сіно!..

— Та рано ще, — спроквола мовив він й одразу ж, прикривши долонею рота, перейшов на шепіт. — Сауитбек... тобто... твій батько, прихопив дещо, га?

Я знову кивнув. Він усміхнувся...

— А-а, тоді гаразд... Добре... Я ось зараз... Ми завжди готові до будь якої допомоги-мопомоги. Он який ваш Кокай... Отакечки... — Старий замовк. — Ох, ох! — раптом знову заговорив він. — Чи не захмарюється небо в таку спекотну пору? Ні-і! День сьогодні чудовий! Ну просто масло, коров'яче масло. Нехай будуть благословенні мої слова — мені здається, сьогодні трава сама падатиме під косою...

Батько встиг уже запрягти коней у гарби й вивести їх з подвір'я. Сам він сидів на тій гарбі, яку тягла гніда кобила. Ми ж з Кокаєм полізли на ту, в яку був запряжений вороний. Виїхали на битий шлях і вирушили на луку — на захід од села, від сонця, що котилось услід за нами...

Я дивуюся з того, який поважний зробився Кокай у присутності мого батька. І не теревенить, як завжди, а говорить солідно. Здається мені, що старий трохи побоюється свого сусіди.

¹ Дастаркан — скатертина.

Одного разу я ненароком почув, як він казав: мовляв, варто Сауитбеку тільки мимо пройти, як мене мов крижаною водою обливає... Може, через те, що батько не любить базік, занадто метушливих людей. Однак зрозуміло й те, що старий поважає батька. Якось я спересердя поскаржився Кокаю на батькову суворість. Він похитав головою й сказав: «Ні-і, Заманжане. Сауитбек любить тебе. Він просто стриманий дуже. Поважай його — таких людей нечасто зустрінеш...» Ось і зараз Кокай сидить мовчки, зігнувшись, цигаркою попихкує: пих-пах. І здається, що дим, лягаючи на його плечі, вкриває їх сірою хусткою. Але в цю хустку не загорнешся, не вхопиш її руками. Дим тільки лоскоче ніздрі та примушує кашкати...

Підковані копита вороного тонуть у густій дорожній пилюці, з-під них летять урізноміч жовті кільця та браслети. Ось залишився позаду паркан сварливої Жанипа-апа. Ох уже ця Жанипа-апа! Будь-кого за пояс заткне. Навіть, гадаю, славетну тітоньку Поллі Тома Соєра. Варто їй лише, піднатужившись, гарикнути на всю вулицю, то верхівець з коня впаде, а собаки, навіть найлютіші, злякано підбгають хвостами й повтікають геть далі від гріха...

Торік я, збираючись сполохати рогаткою горобця, розбив сусідський горщик — він лежав перекинутий догори дном біля їхньої обори. То саме оця тітонька вмить ухопила кочергу, що трапилась їй під руку, але ж я спритний, зумів вивертитися. З того часу я з особливою шанобою дивлюся на все, що тримає в руках Жанипа-апа.

Та й її власному синочкові теж не дуже щастить. Сухорлявий, довготелесий і не просто смаглявий — Окас чорний мов дьоготь. Цей х-лопець потрапив до нашого класу другорічником — він чимось хворів цілих два роки. Окас дуже забіякуватий, тільки що — лізе битися. Добряче може відлущувати! Чи є причина, чи нема — однаково. Особливо Окас лютий на мене. Та йому й є через що лютувати. Мабуть, шайтан мене штовхнув — я написав про Окаса вірші. І з того дня, як з'явилися на світ ці вірші, стільки запотиличників перепало моїй голові — ой-ой! Не злічити! Але ж і я меткий. І коли є спромога, намагаюся не потурати Окасу. В міру своїх здібностей я всякі вірші про нього пишу...

І ось зараз оцей Окас теж іде на сіножать — бачу, кладе вила на свою гарбу. Побоюючись, щоб він не помітив моєї ганьби — червоної хустини на голові, — ховаюся за спину Кокаю. Однак його вузькі, як листя верблюжачої колючки, плечі не можуть мене затуляти.

— Заманбек — дівчисько, дівчисько!.. — чую я.

Я здала показую Окасу кулака. Сидячи на гарбі, звичайно, можна не боятися й погрожувати.

— Та щоб ти перекинувся! Яке тобі діло до чужого синочка! Ти своє діло знай!

Ох і Жаппа-апа! Розумниця! Ви цілком маєте рацію! Справді, Окас увесь час не в свої справи носа встромляє. Тільки шкода, що він таки не гепнувся на землю, як ви того побажали!

Лемент галасливої тітоньки раптом вщухає. Що сталося? Це Кокай, виявивши неабияку спритність, погнав вороного вперед, безжалібно стьобаючи батогом ні в чому не винну тварину. Видно, і йому набридла ця галаслива жінка!

Битий шлях, що починається в нашому аулі, звиваючись, вливається у величезну луку — Жасан. Про те, що земля під гарбою з рівної і м'якої перетворилася на тверду й вибоїсту, я здогадався по тому, як безладно почали гуркотіти і торохтіти колеса.

Лука — широка, велика, здається, хоч як довго їдь верхи, кінця їй не буде. І невідомо, чому ця місцевість ніяк не позначена на географічній карті. Та й на глобусі, скільки я його не вертів, не міг знайти навіть точки під назвою Жасан. А вчителька географії Роза-апай казала нам, що будь-яка велика територія повинна бути позначена на карті.

Перевага Жасана перед околицями нашого аулу насамперед у тому, що тут тобі в голу п'яту не вп'ється яка-небудь колочка, можеш не боятися. Тут не ростуть ні липучки, ні незабудки, ні чий! Зате є величезні зарості очерету. І варто дмухнути вітерцю, як бліді сухі стебла починають хитатися на всі боки, наче вклоняються комусь. І ще тут безліч усяких квітів. Жовті, червоні, білі, сині... Дівчатка наривають їх повні пелени. Хлопцям же більше до вподоби кульбаби. Непоказна, тендітна рослина — наступиш на неї, і вона ламається з легеньким хрускотом. А коли кульбаби відцвітають, то здається, що на всій луці лише самі білі головки — кульки. Дмухай на них і жени-поганяй за вітром. І пушинки кружляють, крутяться дзигною. Часом їх навіть пересташ бачити у яскравому сьайві сонця.

Наш Жасан, хоч як його толоч, хоч як по ньому бігай, не втрачає гідності й краси...

На луці можна гратися, гуляти, гасати скільки влізе — ніхто не зупинить тебе, ніхто не нагримає. Далеко звідси аул і серйозні дорослі.

Ховаючись у густих зарослях, граємося в партизанів. Обридне — то є ж ще футбол, жмурки... Або ловимо телят, які пасуться тут. Хоча вони взагалі сумирні та тихі істоти, але все одно хвицяються, намагаючись вирватися і втекти.

Дременувши від нас, вони ласують соковитою травою Жасану та п'ють воду Карасу — солодку як мед. Саме тоді й можна їх за хвості хапати. Телятко, жалібно мукаючи, починає кружляти до-

¹ Ч и й — висока шорстка степова трава.

вокола тебе. А коли нарешті втомиться, вибери мить і плигай на нього. Осідлай і сміливо скакай в аул...

А там, на самому початку вулиці, тебе захоплено зустрічають хлопчачки — всілякий дріб'язок, як кажуть. Роти їхні роззявлені від подиву, очі витріщені. І чи не це створює тобі авторитет?

...Незабаром ми виїхали до річки Карасу. На цьому її березі, там, куди ми простували, росла найгустіша й найсоковитіша чиста трава. Вона м'яким ніжним килимом вкривала луку. Наша гарба мовби пропливла по самісінькій середині цього вруна. І головки блекоти з дрібними жовтими квітами перевисають через краї нашого ридвана¹, хльоскають його по боках, з хрускотом підминаються. Мушки, метелики й гедзі, що попримлипали до стебел та листочків, розлітаються навсербіч і, тріпочучи крильцями, метушаться у спекотному повітрі й зависають у ньому...

Тут найсправжнісінькі джунглі! А чи не походить слова «джунглі» від казахського «жингил» — «густий»? В одній книжці я вичитав, що багатьом далеким землям ми дали назву. То, може, й джунглі назвали наші далекі предки, які були значно старші за мого батька, з густішими вусами і з білими бородами?

Гарба зупинилася. Наша торішня стоянка заросла синюватозеленою травою. Тільки біліє у ній зламана підкова. Тоді, пригадую, гніда кобила раптом рвучко смикнулася і підкова зламалася. Виразно видно слід на тому місці, де було вогнище, — тут мати кип'ятила чай. Я торкнувся випаленого місця долонею. Дарма. Не збереглося тепло торішніх жарин... Смішно було сподіватися...

— Гей, замість того, щоб землю погладжувати, краще стринож коней!

Шкода, що батько сердиться. Хоч би тут, на Жасані, разочок усміхнувся, повеселішав. Навіть на ймення мене не кличе, а весь час «гей» та «гей». Але ж я зовсім не «гей», а Заманбек...

Нерішучим і непевним кроком я підійшов до нього й узяв з його рук ремінні пута.

— Гніду міцніше стринож. Та ворущись-но! Мов неживий! — знову дратується батько.

Не залишився осторонь і Кокай:

— Так, любий. Треба як слід спутати цю бідову кобилку. Бо вона, чого доброго, і в аул може дременути... Ця коняка з неспокоїного племені, та в ній ще живий весняний черв'як, як кажуть. Вона аж тремтить, ледь торкнеться її грудей весняні вітри... Стринож-но її, любий... А ти, виявляється, розумний...

Я й без нього знаю, що не дурень. І чому цей Кокай повторює тільки сказане іншими і вибирає зі слів саме ті, що нічого не варті,

¹ Ридван — у XVIII-XIX ст. — велика карета для далеких подорожей, запряжена 6—12 кіньми.

дріб'язкові, незначні? І мова його скидається на відповідь Окаса, коли той не вивчив урок. Щоправда, протягом двох років ніхто у класі не чув від цього ледаря, що він не вивчив урок. Окас завжди тягне руку — ледь не в очі тицяє вчителю, — сам до дошки набивається. Виходить і сміливо починає відповідати. Наприклад, про континентальний клімат. «Зима при такому кліматі холодна, сувора. Скроні вкриваються білим інеем, і люди захилинаються парю, що виходить з ротів. Очі втрачають свій колір, тьмяніють». Втупившись у відкриті інеем вікна, він знай собі співає свою пісеньку... І дивно, Роза-апай, усміхнувшись, неодмінно ставить йому трійку. І Окас завжди залишається Окасом через свою впертість. Коли він навіть знає урок, все одно так перекрутить, так перебреше написане в книжці, що всіх розсмішить. Взагалі Окас дуже вирізняється серед хлопців своєю жвавистю... Але ж Кокай — доросла людина. Йому личить бути серйознішим. А він теж, повторюючи слова мого батька, перебріхує їх, переінакшує. Адже сам батько все, що Кокай говорив майже п'ять хвилин, умістив у п'ять слів — коротких, але вагомих... І все одно в порівнянні з батьковими хай необхідними, але важкими словами жарти Кокай завжди легкі та приємні.

Стриноживши коней, я повертаюся назад. Жанипа-апай кинула свою гарбу просто посеред дороги. Я ще здаля побачив, як вона вимахує косою. І Окаса поставила поряд з собою. Але Окас тільки на словах меткий — майстер, як кажуть, чужими руками жар загрібати. А в роботі він ледачий, неповороткий і незграбний. Ось ударив косою по якомусь корчу. Так-тук — ото й уся мова. Він вряди-годи витирає з чола рясний піт.

Мені навіть шкода його стало. Адже він, зрештою, не такий уже й поганий хлопець, щоб його ненавидіти... Ось коли б не його звичка вмиг спалахувати й образитися. Занадто він запальний...

— Добридень, апай, — ввічливо кажу я сусідці. — Нехай у вас буде багато сіна!

— Ой-бай! — зойкає вона з несподіванки. — Перелякав. Спасибі, спасибі, Заманбеку... Надумали оце й ми сіна запасти! Косимо с'як-так... Що ж поробиш, у домі, де нема чоловіка... — Жанипа-апай гірко зітхає.

Мені шкода її. Усі знають, яка хороша людина був її чоловік, батько Окаса. Помер Мухіт-агай від якоїсь важкої хвороби. Синові його, Окасу, виповнилося тільки три роки, а мені ще менше. Не пригадую я його живого, тільки фотографію на стіні бачив — гарний, життєрадісний.

Я обертаюся до Окаса.

— Гей, та не смикай ти так косу. Дай-но покажу...

Він кривиться. І, недовго думаючи:

— Заманбеку... Ні, Замзегуль¹... Сіно косити — не дівчача справа. Їхній обов'язок — запнувши голову червоною хустиною, вести за вуздечку коня...— скоромовкою проговорив він.

— Ну й дьоготь ти, Окасе... Навіть коси тримати не вмієш! — спересердя махнув я рукою.

Окас в боргу не залишився, одразу ж проспівав частівку про мій щербатий рот. І так смикнув косою, що кісся не витримало й зламалось, Окас упав на землю разом зі своєю нещасною косою. Алакай, алакай²! Я вхопився за живіт і почав реготати, мов навіжений. Просто-таки зайшовся від сміху, захлинувся. Я впав у траву й продовжував реготати, задерши ноги. Давно я хотів помститися Окасу, посміятися з нього.

Жанипа-апа підвела на сина розгніване обличчя і, мов вістря списа, вп'яла у нього свої слова:

— Ох ти, каракурте³! Ну, чого розсівся? Адже зіпсував косу!

Окас був переповнений люття. Він підвівся, трохи відбіг і, перекриваючи зойки матері, загорлав:

— Гей, Замзегуль! На Восьме березня я тобі вітання надішлю! Зажди-но, щербатий!

Тут уже треба було віддухопелити його як слід — адже саме він вибив мені здорового переднього зуба важкою свинцевою битою. Сам же мене й щербатим прозвав, «кьокшебай» по-казахському. А Замзегуль я став ні за що ні про що. Скільки ж оце мені терпіти цього Окаса? Але поки що потрібна витримка — мені спочатку треба стати дужчим за нього. Ну гаразд. Я не я буду, коли не вступлю цього року до шкільного гуртка з боксу. Ось уже тоді я і всиплю йому так, що криваві метелики в його очах затанцюють. І я йому не мститимуся свинцевою битою. Я завдам йому нищівного удару цілком законним шляхом. Перемігши в бою чергового хлопчачка, я ввічливо й поштиво запрошу Окаса помірятися силою. Хіба я, боксер, боятимуся його дівчачого норову в бійці? Окас же, безсумнівно, вийде й почне розмахувати кулачиськами. І мені будуть зрозумілі його думки: «Зараз я роз'юшу обличчя і виб'ю у цього щербатого всі зуби, які тільки залишилися!» Подивимось, чи зможе він роз'юшити мені обличчя! Я відхились убік і двигону його щелепу низу вгору — за всіма правилами боксу. Однак Окас — хлопець настирливий. З плачем і стоном він все одно киється в атаку. Але тут я зроблю обманний рух і... граючись покаутую його... Діло зроблене — Окас падає, мов бурдюк, обіймає чорну землю. А я підстрибую, махаю руками — загалом демонструю всілякі боксерські прийоми. Усі здивовано витріщаються на

¹ Замзегуль — жіноче ім'я.

² Алакай — вигук здивування, захоплення.

³ Каракурт — отруйний павук.

мене. Куляш плеще в долоні й дзвінко сміється. Адже Окас і з неї глузував, і її висміював... Отже, побито того, кого слід було побити... А хто ще, крім Куляш, побачить мою перемогу? Гадаю, це станеться посеред вулиці, саме ополудні... І це побачать, наприклад, батько, «Струнко»-агай... Серце мое солодко завмирає...

Я повільно йду на нашу стоянку. Рву кульбаби та здмухую з них пухнасті шапочки. Пушинки метеликами кружляють у повітрі. Кружляють, як... як Куляш у танку «жайдарман». І чому це, скажіть, я час від часу згадую про це дівчисько — нашу старосту? Намагаюсь уявити її довгі ноги, чорні очі, що дивляться безстрашно й сміливо, її пишне волосся? Куляш схожа на Беккі чи Беккі нагадує мені Куляш?

Усе почалося з книги Марка Твена «Пригоди Тома Соєра». Том закоханий у сусідську дівчинку на ім'я Беккі. Тому, як і мені, тринадцять років — отже, ми з ним однолітки. Я так само, як і він, добре плаваю і котів не гірше від нього за хвосту тягаю... Але щоб зовсім бути схожим на Тома, мені треба закохатися. Дівчаток у класі скільки завгодно, але ж треба закохатися в одну-єдину. І тоді ми станемо однакові з Томом. Щоправда, у мене вже є деяка перевага над ним — я поет, мого вірша надрукували в газеті. Прочитавши його, старший брат, коли приїздив до нас у гості, сказав:

— Акином¹ ти вже став. Залишається тільки «наздогнати дівчину»...

Це означає, що мені час закохатися. Я вже знаю, що коли дівчинка подобається, то під час уроку ти позираєш на неї багатозначним поглядом... І довелося мені придивитися до дівчаток зі свого класу, спробувати закохатися в одну з них. Я заходився вибирати. В Батес — обличчя плескاته, як мідяний п'ятак, до того ж червоне, ноги нагадують літеру О, криві й тонкі. Та вона ще й злюка. Асія — гарна, струнка, мовчазна. Але коли трапляється у що-небудь гратися, вона ні сіло ні впало — р-раз! — і подряпає тебе! Вчепіриться просто в обличчя. І кому може сподобатися таке навіжене дівчисько? А Куляш... Її стрижене волосся гарно спадає на чоло. З того дня, як були надруковані мої вірші, Куляш і сама з усмішкою час од часу позирає на мене. Ось і треба закохатись у неї — нічого більше шукати. І староста вона до того ж, і сусідка. Адже й Беккі мешкала поблизу Тома... «Ця дівчинка симпатична, вихована, завжди вітається», — так і моя мати каже про неї.

Ну, гаразд. Тим, що я обрав, у кого закохатися, справа не скінчилася. Я почав шукати шляхи й способи, як дати зрозуміти Ку-

¹ Акин — поет.

ляш, що вона мені подобається. Може, написати листа й віддати їй просто з рук у руки? Адже наші парти у класі поряд. А раптом хлопці видеруть з її рук моє послання? Та прочитають, тоді що? Не знаю, як від інших, але від Окаса цього можна чекати. Або станеться так: прочитає Куляш мого листа, згорне його акуратно вчетверо й засуне в підручник з географії. Потім, скажімо, що книжку попросить у неї Батес, щоб підготуватися до уроку. Зазирне туди... Бр-рр... «Заманбек старості листа написав! Листа! Оце так!» — обов'язково заверещить вона. Ганьба! А що, коли мені промовчати про своє кохання? Адже тринадцятилітнім не обов'язково бути закоханими. Але тоді виходить, що мій одноліток Том переганяє мене? Ну гаразд, коли навіть у свої тринадцять років я й не напишу листа, твердо знаю, що потім я все одно повинен закохатись у Куляш.

А що, коли мені зробити так... Напишу-но я замість літери «З» — «А», замість «А» — «З». Тобто «За» перетвориться на «Аз» і далі так само: «Ма» на «Ам», «Нб» на «Бн». І тоді «Заманбек» перетвориться на «Азамбнке». Важко вимовити, зате незрозуміло! Нехай знавці поламають собі голови. Хай навіть учителю покажуть. І як би вони не вчитувались, «Азамбнке» і буде «Азамбнке». Навіть коли на сонце поглянути. І всі інші слова так само написати. Отакечки ми всіх і обдуримо та ще й новий алфавіт винайдемо. Не алфавіт, звичайно, а його нове застосування. Хіба така блискуча ідея могла виникнути у голові Тома Соїєра?

Того ж дня я взяв аркуш паперу і намалював на ньому збоку голуба з трояндою в дзьобі. Під голубом вивів старанно: «Куляш, ти мені подобаєшся!» Гарно так написав, зразково... Щоправда, голуб мій трохи на ворону був схожий... Ну, гаразд, нічого. Побачивши загадковий рядок, не буде ж дівчинка безкінечно дивитися на голуба-ворону...

Назавтра останнім уроком, як звичайно, була географія. Урок Рози-апай. Позираю нишком на Куляш. Непомітно так. І бачу — весела вона, задоволена. Ну, здається, настав час, настав слушний момент передати їй листа з голубом. Глибоко зітхнувши, я простяг руку і... зачепив ліктем чорнильницю. Вона гепнула на підлогу. Якби ж тільки гепнулась, а то й підстрибнула, та так весело, бадьоро... Чорнило лягнуло на білий-білісінький фартушок дівчинки і миттю пофарбувало його в синій колір. Стало тихо-тихо. Куляш поглянула на свій фартушок, увесь у брудних синіх плямах, і мені видалося, що ті плями одразу ж перейшли на її обличчя.

І вона, не давши отямитися, схопила «Географію» на двісті шістдесят п'ять сторінок і торохнула мене по голові. Я ледь з ніг не звалився.

Клас вирував. Ковтаючи сльози, я... простяг Куляш листа.

— Що це? — здригнулася вона.

— Лист...

— Який лист?

Я мовчу. А що сказати? Вона вихопила з моїх рук папірець і, розгорнувши, заходилася його розглядати. Хлопці, наче флюгери, усі разом обернулися до нас і, витягнувши шиї, свердлили нас очима.

— Ворона якась... А навіщо вона троянду кусає?

Куляш з відразою жбурнула геть лист.

— Це не ворона...

— А хто ж тоді?

— Не ворона, й край...

Вона дзвінко засміялась.

— Не ворона, а голуб, голуб...— повторював я, мов зіпсована платівка.

Обличчя мое палало. Я, видно, був такий самий червоний, як і Куляш.

— А що тут написано?

— Написано те, що написано.

— Що це? «Укляш»,— вона знизала плечима.— Як це зрозуміти? Чи це якою-небудь іншою мовою? Іноземною?

— Там... написано: «Куляш, ти мені подобаєшся...»

У неї й без того великі очі, а тут вона так їх розкрила, що очі зробилися завбільшки, як моя долоня... Та куди там долоня — більші!..

— Хто це написав?— Куляш навіть закричала, здається.

Я промовчав і вмить сховався під парту. А Куляш, забувши про свій авторитет, голосно заплакала.

— Ого! Кьокшебай — справжній джигіт! — свиснув Окас.

Плескатолиця Батес раділа. Ляскаючи в долоні, вона навіть пританцювувала біля дошки.

Лежачи під партою, я бачу її криві ноги.

— Кьокшебай закоханий у Куляш! Я скажу про це апай, скажу! Ох, ох!

«Ну й кажи, мавпо кривонога! У тебе є язик, але ж і в мене теж. І я дещо бачив і знаю. Минулого літа, тримаючись за руки, ви з Окасом збирали кульбаби! А в «Шкільних правилах» нічого не сказано про те, що в позакласний час хлопчиків і дівчинці необхідно триматися за руки! Ось як!..»

Мої думки перервали удари, що посипалися на мене. І бідолашному «Азамбнке» залишалося тільки якнайнижче пригнути голову й у три погібелі скоцюрбитися під партою.

Я почув цокіт підборів. Учні з галасом підвелися з місць. До класу ввійшла Роза-апай. Робити нічого. Крекчучи, я виліз з-під парти.

Перевірючи нас за списком, учителька збиралася вже робити опитування, коли підвела руку Батес. Трієчниця Батес сама тягне руку! Мені здається, Роза-апаї дуже здивувалася.

— Ну-ну, Батесжан, розкажи-но нам про Мексіку. Не забудь зупинитися на природі цієї країни, на її кліматі...

Батес нахилила голову. Обличчя її розчервонілось, очі виблискували.

— Апаї, я...— Батес провела пальцем по парті.

— По-перше, припини водити пальцем по парті — це до Мексіки не має ніякого відношення. По-друге, стій рівно, не сутулюся і говори, що хочеш сказати...

— Я... Куляш Кьокшебая... Ні... Хочу сказати, що Кьокшебая подобається Куляш...— одним духом випалила Батес і гепнула на парту.

— Хіба серед нас є учень на ім'я Кьокшебай? Га, діти?

Я неохоче підвівся. Учні захихотіли, а хтось просто-таки заіржав. Роза-апаї навіть не всміхнулася. Вона підвелася зі стільця й сказала:

— Діти, ви повинні називати один одного тим іменем, яке дали вам батьки. І негарно сміятися з Заманбека, у якого нема переднього зуба.— Я переможею поглянув на тих, які щойно іржали, мов жеребці.— І що особливого в тому, що Заманбекові подобається Куляш чи Куляш подобається Заманбек?— Тут уже Куляш, здається, несхвально поглянула на мене.— Вони навчаються в одній школі,— продовжувала вчителька,— в одному класі, і парти їхні поряд. І нема нічого поганого й ганебного в тому, що вони дружать... Я вважаю, що ті, хто осуджує таку дружбу і розпускає плітки, самі не вміють і не можуть бути хорошими товаришами...

Сказала все це Роза-апаї і, мов нічого не сталося, продовжила урок. Батес була шокована.

Ох, якби мені дозволили, я одразу підбіг би до Роза-апаї і поцілував її. В обидві щоки!

Отже, написавши листа, я вчинив правильно! І нехай тепер ця пліткарка Батес хоч тисячу разів виправдовується — вона геть осоромлена! Як же щастя, що я обрав Куляш, а не її!

Повертаючись зі школи, я насилу наздогнав прудкого Куляш.

Вона не обернулася, навпаки, прискорила ходу.

— Куляш, адже ми й справді друзі, га?— Розхоробрившись, я навіть взяв її за руку. Вона різко висмикнула руку і дала мені... ляпаса! Справжнісінького! Як у ківо...

— І не смій мені більше писати листів... з воронами, чуєш?

Я глянув у обличчя Куляш. Воно мало такий самий вираз, як і в класі, коли вона лупцювала мене «Географією».

Я мимоволі відсахнувся від упертого дівчиська.

— Хіба апай не дозволила нам бути товаришами? Адже й Том Соєр з Беккі...

Виявилося, на лихо, що й вона читала цю книжку.

— І Тома Соєра твого, і твоєї Беккі не було на світі, все це вигадка, зрозумів? Дружи з якою-небудь іншою дівчинкою, яку тобі підбере апай, а від мене відчепися! Бо...— Староста, трусонувши косами, пішла геть од мене.

Ну й розлютився я на американського вигадника! Виявляється, і в книжках пишуть неправду. Але ж чому тоді наші вчителі не пояснюють нам цього, не попереджають, що у книжках усе вигадки! Хіба я написав би тоді Куляш листа? Звичайно, ні! І ми не посварились би з нею...

Зібравши всю рішучість, я все-таки наздогнав Куляш, але вона підняла свій портфель з латунними кутиками й таким самим замочком.

— Адже я сказала тобі — не підходь!

«Не підходь!»— то й не підйду. До того ж портфель значно важчий, ніж підручник з географії!

Он яка Куляш горда, норовиста. Її дружити з собою не примушиш тільки тому, що вчителька дозволила. Вона не звертає уваги навіть на те, що сказано на сторінках «Пригод Тома Соєра». Йй усе байдуже.

Я не міг пробачити Куляш того, що вона не слухається Розі-апай і не вірить Марку Твену. І я вирішив їй дошкулити. Крадькома поліз пізно ввечері на їхній баштан і порозпорював ножом стиглі кануни. Це перше. Потім я підкрався до їхнього віконця, дістав з кишені велику картоплину, обмотав її ниткою-сорочковою та й підвісив на цвях, що стримів у віконній рамі. Другий кінець нитки у моїй руці. Я знову лізу через паркан і лягаю у сухий арик навпроти їхнього будинку. Смикаю за нитку: ток!— стукнула картоплина по шибці. Ще раз і ще... От Куляш злякається! Адже вдома вони лише вдвох з матір'ю. Її батько — гладкий комірник — поїхав у район. У вікні засвітилося світло. У двір вийшла Куляш.

— Хто там? — гукнула вона.

Тиша. Тоді Куляш сміливо підходить до вікна й одразу помічає картоплину. Зірвала її і з силою пожбурила через паркан. І картоплина ледь не влучила в мене — впала зовсім поряд.

Я випустив нитку з рук і виліз з арика. Ох і Заманбек! Оде помстився! Так мені й треба!

І все одно мені хочеться дружити з Куляш. Адже й Роза-апай теж порадила. А що цьому заважає, що перешкоджає! Та все воно ж, вперте дівчисько, якому ніякого діла нема до думки інших...

Та-ак! Зараз вона, напевне, спить міцним сном на своїй перині. Часом начебто й непогано бути дівчинкою. Не треба вставати вдосвіта, не треба косити. Не треба боятися хлоп'ячих стусанів,

якщо навіть вона сама комусь з хлопців листа напише. Який дурень битиме за це дівчинку? Не хочеш дружити, то й не дружи. І край...

Поки я розмірковував, батько з Кокаєм уже встигли накосяти чимало трави. Вони роздяглися до пояса. Батько пов'язав голову сорочкою, а Кокай — хусткою. Спритно й розмірено розмахують вони косами. Батько мій напрочуд дужий — косить не гірше, ніж сінокосарка. Тільки та торохтить тхозна-як. Батькові рухи скупі, спокійні. М'язи так і виграють під шкірою, наче кішка бавиться під ковдрою. Приємно дивитися. Щоразу, коли батько махає косяю, чується піжний свист, що деякий час тремтить у повітрі. За косарями залишаються рівні рядки скошеної трави, а на ній тьмяно виблискує на сонці ще не висохла нічна роса. Я заходився згрібати вилами траву, та батько зупинив мене.

— Ще рано, вогка... Візьми-но краще косу та повчися косити...

Я зрадів. Ще б пак! Косити, як дорослі!

Спритно підбігши до гарби, я вхопив косу.

— Ні, не цю... Візьми-но краще невеличку косу, ту, що прив'язана під гарбою.

Оце так! Новенька її якраз на мене! Виблискує й дзвенить! Здається, що вона сама, без будь-яких зусиль — навіть махати нею не треба — заходить ся зараз косити траву. Ой, спасибі батькові, що спеціально купив її для мене... Я поспіхом кинувся до нескошеного краю луки.

— Зачекай-но, Заманбеку... Не поспішай! — усміхнувся у вуса батько. — Дай-но я її відіб'ю, намантачу...

Батько всміхався! І назвав мене по імені... Я ладен був кинутися йому на шию, міцно обійняти... Але стримався — соромно, не до лиця хлопцеві, який мріє дружити з дівчинкою.

Батько намантачив косу, що дзвеніла на цілу округу, мантачкою й заходився повчати мене.

— Праву ногу вистав уперед, а косою майже торкайся землі. Та тримай міцніше, щоб коса не розгойдувалась. І не смикай, стеж, щоб не зачепити яке-небудь коріння.

Але я перестарався, сильно смикнув рукою і ледь не впав. Батько косить, його коса лише злегка торкає головки квітів, а потім зі свистом зрізає траву... Соромно мені стало за свою незграбність.

— Ти занадто широко розмахуєшся, синку. Намагайся торкнутися трави усім вістрям, а потім спокійно, не рви, веди косу до себе.

Я знову розмахнувся. Видно, цього разу я занадто багато трави захопив, коса ніби спіткнулась і не рухалася. На третій раз я зрізав маленький пучечок. На четвертий, на п'ятий...

Минуло близько півгодини. Озирнувся — навіть очі відвів од

сорому. Позаду — купки скошеної, уривки недорізаної і зовсім незаймані острівці густої трави. Я засмутився й сів. Руки мої ослабли, і сам я стомився. І це після якогось десятка помахів косою! Ех! Навряд чи з мене вийде косар. А я ще й намагався Окаса почвати! А що скаже батько? Може, він все-таки не сміятиметься з того, хто спотикається...

— Облиш, давай-но краще поп'ємо,— промовив батько, поглянувши на сонце і витираючи піт з чола.

Ми всілися колом і не переводячи подиху вишили по кухлю холодного просяного кежу¹. Та ще з якою пасолодою! І раптом мені так захотілося спати, ну, як на світанку. Я голосно позіхнув і заходився шукати який-небудь захисток. Під гарбою був невеликий затінок.

Я вже збирався, прикривши обличчя бешметом, полежати там, та батько не дозволив: сказав, що вогко.

Кокай скинув черевики й простяг ноги.

Батько курить. Докурює цигарку майже до кінця, ледь не ковтаючи недокурок.

Сонце підбилося вже високо й стояло над самісінькою моєю потилицею. Душно. Я помітив у траві клапоть старої газети, що з неї батько робив самокрутки. Почав читати. У першому рядку великими літерами надруковано слово «Неаполь». Неаполь... Чекайте... Та це ж місто в Італії! Так, в Італії... Ми проходили з географії. На європейському континенті. Столиця — Рим. Хіба не так?.. А Неаполь... Зачекайте-но, чи не в цьому місті живе славетний співак Робертіно Лоретті, який виконує таку гарну пісню... Ой, та як же вона називається? «Санта...», «Санта...», «Санта-Лючія!» Так, так... «Са-анта-Лю-чія-а...» Адже це її спробував одного разу проспівати Окас. Після батьківських зборів. Тоді Куляш танцювала, а я читав вірша. Після мене вийшов Окас. Не соромився, як я, не червонів, не бентежився. Він втупився у глядачів опуклими очима, мовби хотів їх проковтнути. Наслідуючи заслуженого артиста, який одного разу давав концерт на центральній садибі, він кокетливо повернув голову до акомпаніатора і зробив йому знак. Почав він непогано. Та коли дійшов до «Санта-Лючія-а», то дуже почервонів і... завищав. З очей його бризнули сльози.

«Бідолашний хлопчик,— зітхнула мати, яка сиділа зі мною поряд,— як він мучиться...»

«Санта-Лючія» — Робертіно! Як складно, га? Як підходять одне одному! Ці слова такі співзвучні! Гармонія! Симетрія! Тільки так і можуть звучати ім'я співака і чудова пісня! А то «Санта-Лючія» і Окас! Ха-ха-ха! Яка ж тут гармонія? Пісня — сама по собі, Окас — сам по собі. Коли слухаєш гарну пісню, то здається, що й

¹ Ке же — казахський національний напій.

сам зможеш її проспівати — голосно й гарно. А цей хіба співає? Цвіринькає, як горобець! Негарно, неприємно... Та що його пісня, коли є вірші! Коли б навіть Окає добре проспівав «Санта-Лючію», то його б тільки свої й почули, аульчани, і тільки б вони похвалили його. А мій вірш був надрукований у «Піонері Казахстану», і слава про мене прогрімала по всій республіці. І може, кожен піонер, який прочитає цього вірша, подумає: «Ось як гарно написав хлопчик на ім'я Заманбек». Адже поганого вірша в газеті не надрукували б! Оце справжня слава!

Я перегорнув газетну сторінку. Там було написано щось про лазер. Майже нічого не зрозумів, тому й не читав далі.

Над нами заспівав жайворонок. Я поглянув на небо: сонце вдавило мені в очі. Воно не обпекло, не зробило очам боляче, а тільки змусило примружитися. З нашого класу тільки Куляш може не кліпаючи дивитися на сонце. Можливо, тому у неї самої в очах виблискують і переливаються маленькі сонечка.

Мені здається, тільки Куляш гідна того, щоб увібрати в свої очі сонце, що виблискує на блакитному небі.

Спека. Небо немов серпанком оповите. Від ріки долинає крик плиски. Жайворонок замовк. Тільки бджоли, перелітаючи з квітки на квітку, порушують тишу, народжуючи звуки. Сідаючи на напіврозкриті віночки жовтих кульбаб, бджоли, випинаючи округлі животики, п'ють нектар.

З-за далеких гір з'являється літак. Гуркіт його дедалі ближчає й гучнішає.

Батько підводить голову.

— Все, час уставати! Трава вже підтряхла. Ти, Заманбеку, згрібай її в копички і клади їх рівненько, щоб сіно не згнило під дошем.

Він одразу ж береться до роботи. Кокай, і досі сидячи на землі, задивляється на літак, що перетворився вже на темну цятку.

— Пах-пах!— клацає Кокай язиком.— Як приємно гуде. Цілий вік би слухав...

— Невже не обрид тобі цей гуркіт, Коке, га? — всміхається батько.— Адже доволі наслухався... Скільки їх на твоєму рахунку?

Кокай збентежено мовчить. Береться за косу, але колишнього темпу в роботі вже нема.

Складати сіно в копиці — не те, що косити. Це робота нудна, малоцікава. Коли косиш, то бачиш, як твоя коса зрізує траву під самісінький корінь, і вона падає на землю. А складати в копиці? На кожну копицю витрачається не менше п'ятнадцяти помахів граблями. Один, два, три, десять, двадцять... Тьху, навіть з ліку збився, рахувати й то втомився, не те що... І копицю треба скласти уміючи. Якщо сяк-так зліпиш, вона валиться набік або виходить низька, приплюснута. І треба зібрати сіно з усієї цієї галявини...

Ой-ой-ой! Як нудно! А сонце вже пече щосили. Палаюча жовта куля геть наблизилася до землі... Був уже, мабуть, п'ятдесятій оберемок, піднятий мною на вила, як у мене запаморочилася голова і я ледь не впав... Це тільки в кіно показують терплячих і міцних хлоп'ят. Копиця для них — ніщо, вони цілі скирти споруджують. І ніякої втоми — павнаки, вони веселі, задоволені. Усі галасують, співають пісень... Чи для кіно спеціально таких здоровенних хлопців підбирають?

От якби мене в кіно зняли! Але я б не складав там сіно в копиці! Є цікавіші справи, ніж вилами махати. Наприклад, війна... Чим я гірший від хлопця зі «Школи» Аркадія Гаїдара? Ось піді мною баский кінь. Якого краще вибрати? Вороного чи гніду кобилу? Одного разу на перегонах вороний паш усіх випередив. Тоді краще скочу я на вороного, візьму в руки криву шаблю і, безперервно стріляючи по ворогах з гвинтівки, прожену їх... А ворога, звичайно ж, зображуватиме Окас, більше нікому. Ось він і побіжить геть — зі стогоном і плачем. Скаже, що, мовляв, завтра поскаржиться на мене «Струнко»-агаю. Ну й пехай скаржиться хоч тисячу разів — мені однаково! І цьому агаю моя відповідь коротка, мені сказали: «Грай!» — то я й граю. І так порубаю ворога шаблею, просто як у книжці. Розмахуючи шаблею — цілком зрозуміло, що дерев'яною, — я з насолодою рубону по сталевому шоломі Окаса. Він упаде навзнік... А я — на коні! В одній руці майорить прапор, у другій — високо здійснена блискуча шабля. «Смерть білякам! (Звичайно ж, Окасові...) Революція переможе!» — вигукую я. І це кіно з задоволенням дивиться у переповерхньому клубі Куляш зі своїми подружками.

— Гей, ти навіть вилами вимахуєш!

Батько... Замість шаблі я здійняв над собою вила. Я розгубився і заходився штрикати ними землю, з якої вже згріб сіно.

— Ох-ох! Мій поперек! — скорчився Кокай. — Підійди-но до мене, Заманбеку, мій любий! — спроквола покликав він мене.

Я підбіг до старого.

— Підійми-но якнайшвидше мою сорочку! На спині!

Я задер його сорочку до самісінької потилиці.

— А тепер натисни пальцем ось тут, у боці. Нижче, любий, нижче. Ось-ось, знайшов. Відчуваєш пальцем круглого вузлика, га? Круглого-круглого, як кулак... — Він подумав трохи й вів далі: — Завбільшки як баурсак¹, га? Отож-бо...

Звичайно, коли мене перекожує така доросла людина, як Кокай, я й справді намацаю у нього під шкірою щось тверде...

— Є, є...

Він так глибоко зітхнув, що, здавалось, у нього ребра луснуть.

¹ Баурсак — невеличкі кульки тіста, смажені у киплячому маслі.

— Великий?

— Маленький, завбільшки як горошина...

Кокай не погоджується зі мною:

— Ти, хлопча, припини! Забудь ці слова: «маленький, завбільшки як горошина». Тебе людина просто запитує: намацується там щось чи ні?

— Так, так,— відповідаю я невизначено, не розуміючи, що повинен казати, щоб догодити йому.

— Ох! Тільки-но підйму щось важке, попрацюю довше, то й починає нити... Ох, ох, ох...

Старий обома руками тримався за попереk і стогнав.

Я злякано втупився в нього... Ой, та чи не помирає він?

Батько не звертає на нас аніякісінької уваги. Косить собі. Так само старанно, як і раніше. Кінчики його чорних вусів ворущаються... Сміється, чи що? Дивно...

— Ох, ох...

Мені стало прикро. Чоловік захворів, а батько навіть не дивиться у його бік.

Я підбіг до батька.

— Тату,— сказав я, торкнувши його за лікоть,— Кокай-ага захворів.

— Коли твій Кокай-ага захворів, нехай... покурить,— відповів він, продовжуючи косити.

Досить було цих слів, щоб біль Кокая миттю вщух. Старий простяг там, де стояв, і зачадів самокруткою. Він повеселішав. А я дуже здивувався: ні з сього ні з того біль ущух. Так само раптово, як і почався. Он і Жанипа-апа часом теж посиніє раптом і падає. І це триває не більш двох-трьох хвилин. Видно, однакова у них хвороба...

Я скінчив складати копиці. Залишилася незаїманою тільки м'яка, соковита трава, щойно скошена батьком.

Батько відкинув косу, витер піт з обличчя.

— Час повертатися. Сонце ген уже де. Піду приведу коней. А ви, Коке, накидайте в гарбу накошеної трави — для себе і для вашого... помічника,— усміхнувся батько.— До того часу ви вже відпочинете... Гаразд?

— Хай буде так, світе мій, Сауитбеку.

Зайшовши за копицю, батько поманив мене пальцем.

— Ходи-но сюди, Заманбеку. Візьми вила та підрівняй копицю. Дивись, як розкуйовдилася.— Разом з вилами батько простяг мені пляшку з холодними запотілими боками.— Коли я піду, віддай її дядькові Коке. Нехай старий втішиться...— сказав він і, захопивши пару вуздечок, подався лугом.

Повернувшись до Кокая, я побачив його бадьорим, з палаючими очима.

— Що сказав тобі батько? Він... нічого не залишив?

— Залишив...

— Що? — І, не чекаючи відповіді, простяг руку:— Давай виймай!

Хоч-не-хоч я простяг Кокаю пляшку, яку ховав за спиною. Вмостившись зручніше, старий ухопив пляшку, погладив її.

— Холодненька... Зараз оце сісти б та й...— він задоволено потер руки. Та раптом спохмурнів:— Чи спочатку накидаємо в гарбу трави, га? Ох і запальний Сауитбек, а то б...— Побачивши, що я, розтуливши рота, дивлюся на нього, він кашлянув.— Батько твій, кажу, чоловік вимогливий... Пляшка нікуди не дінеться, в аул не побіжить. Дававай-по, хлопче, спочатку зробимо те, що батько твій наказав.

Ми взялися до діла. Кокай піднесено командував:

— Сюди поклади оберемків зо три... Посередині втонтуй... Та легше, легше, бо всю траву вивалиш...

Я — на гарбі. Старий стоїть внизу. Підхопивши вилами м'яку траву, видає її мені під ноги. Я вкладаю сіно на дно гарби.

Швидко, швидше, ніж скипіло б молоко, ми зробили собі чудову підстилку. Покидавши вила, влаштувалися під гарбою.

Спека страшенна, важко дихати. Стомлений, я незабаром задрімав... Вітерець, трохи погравшись моїм чубом, ущух. Скрекоцуть коники... Один з них, тріпочучи крильцями, всівся на кінчик мого носа. Я не став його зганяти. Ширк-ширк-ки... Я розплющив очі, прислухався. Над вухом продзижчала бабка: «Спек-ка, сс-пек-ка!» Набрідла. Прогнав. І лише після цього тихенько покликав:

— Ага!

І побачив крізь напівзаплющені повіки, як ворухнувся Кокай, який лежав, прикривши обличчя хусткою. Він сів, шарудячи травою і ламаючи її стебла. Не розуміючи, звідки лине голос, роззирнувся. Зелена лука, втонувши у мареві, мовби горить, димить під пекучим промінням. Нікого.

Похрускуючи суглобами, Кокай підвівся. Згорбившись, обійшов копицю. Тиша. Нікого.

Я не витримав і пирснув. Він насторожився. Його майже прозоре вухо світилося на сонці. Старий поспіхом підповз до мене, нахилився. Його дихання торкнулося мого обличчя.

— Замане, що?

— Нічого, просто так...

Я відвернувся і з насолодою почав обривати стебла м'якої і соковитої трави, що лоскотала обличчя. Потім знову почав нишком розглядати Кокаю. Голова у нього кругла, мов куля. І до цієї невеличкої голівки мовби прибито носика. І тіло у старого коротке, рухливе.

Хоча у Кокая худоби небагато і великого запасу сіна йому не треба, він — хороший косар. І ця слава майстра змушує тих, у кого худоби багато, звертатися до Кокая. Крім того, що старий добре косить, він ще всілякими жартами вносить пожвавлення у будь-яку роботу. На це Кокай майстер. Він безперервно розповідає всілякі історії. І мова його ллється, як вода. Просити слова чи там поступитися кому-небудь чергою — ні, на це він не здатен!

Переповівши все те, що пережив сам чи пережили інші, він починає вигадувати всілякі небилиці. Якби їх розповідав хтось інший, йому б ніхто не повірив, а от балаканині Кокая вірять, бо й сам Кокай усім серцем вірить у те, про що розповідає. І спробуй його спіймати на брехні — образиться мало не довіку...

Знову чути гуркіт. Кокай дивиться на літак, і його борідка кумедно задиррається. Я знову пирскаю. Несхвально глянувши на мене, старий раптом запитує, тикаючи брудним пальцем мені в груди:

— Чи знаєш ти, що таке солдат, га?

— Я ще не доріс... Далеко мені до призовного віку...

— Ось так і кажи. Ти... ти звичайний, нерішучий і несміливий хлопчисько, зелений шмаркач!— старий суворо дивиться на мене. Сидить він, мов гість, підібгавши під себе ноги та підіткнувши сорочку.— А чи знаєш ти, де я служив? — він б'є правою рукою по коліну.

— Кажуть, ви в армії були...

— Ну, хлопче!— вигукує він і здіймає догори короткий великий палець.— Твій Кокай служив не в теперішній армії, а в діючій. Ті солдати були високі на зріст, міцні джигіти. Ось я, наприклад...— не доказавши, він стуляє губи. Зараз він сидить і від того здається зовсім крихітним. Я ховаю посмішку. Адже він і сам знає, що непоказний, зросту невеликого.

— Чи знаєш ти, хлопче,— править своєї Кокай,— що таке діюча армія?

Я безпорадно кліпаю очима. Не сподіваючись почути від мене чогось путнього, старий веде далі:

— Діючою армією називають сотню, дві, три сотні солдатів, які лежать в окопах. Так от, ці солдати і вдень, і вночі, можна сказати, стріляють з гвинтівки. А вилізеш з окопу і пройдеши трохи назад, уважай, що потрапиш у тил. Там стоять у дуже великій кількості танки, гармати, задерши догори свої стволи. Зенітки називаються. Ану скажи, який завбільшки снаряд?

Я хитаю головою.

— А ось який!— показав він, розводячи руками і стиснувши кулаки.— Коли влучить у людину, то перетворить бідолаха на шашлик.

Я від сміху падаю в траву і довго качаюсь у ній...

— Форма на нас так і блищала, так і блищала. На плечах — позолочені погони. Війна з фашистами тільки-тільки розпочалася...

— Тоді ще не було погонів, ага...

Спочатку він здивовано втупився в мене, потім знову заговорив:

— Були... І не перебивай... Слід поважати старших — цього вас і в школі навчають.— І він тицьнув вгору вказівним пальцем, ніби наша школа перебувала десь на небі...— І чи не все одно, були тоді погони чи ні. Любите ви, шайтанята, до кожного слова прискипуватися... Так, про що ж я розповідав, забув... На чому ми зупинилися, га? Так от, вишикувалися ми. І твій Кокай — боець Радянської Армії... Фашисти саме розпочали наступ. Недарма кажуть, що налякана качка хвостом пірнає...

Кокай надовго замовкає, замислюється.

— Ви не дорозповіли, як воювали...— нагадую йому.

— Кавав же я, що золото у тебе в роті. Виявляється, й справді золото,— знову пожваблюється старий.— І справді, я хотів розповісти про фашистів. Так... ці клятві напустили на нас не солдатів своїх, а аероплани. Скинули вони на нас бомби. З гуркотом і свистом. Земля аж двигтить. І багато наших полягло. Лишилося тільки двоє живих — я та командир дивізії Павлов. Здоровенний він, груди колесом... Зросту осьь...— він пошукав очима, з чим би порівняти зріст комдива. Поглянув спочатку на небо і, не збагнувши, як зміряти висоту цієї блакиті, почав оглядатися довкола.— Ну, ось як ця копиця, вважай... Ми з ним були майже однакові на зріст...

Я поглянув на копицю, верх якої хтозна чи й дістанеш кінчиком вил, подивився на Кокаю, який сидів під гарбою біля цієї копиці, схожий на пташеня, й заходився реготати ще дужче. Реготав, поки сльози на очах виступили.

Коли вже брехати, то брехати, як оцей ага, не інакше. Розповідаючи свої історії, Кокай завжди прибріхує, щоб цікавіше було, і сам починає вірити вигадці.

Він сьак-так натягає на себе бешмет з латками на ліктях, підводиться і йде до нескошеного ще краю луки. Ступивши на ледь помітну у траві стежку, простує до аулу. У випрямленій фігурі Кокаю, в усьому його крихітному тілі відчувається образа.

Я побіг за ним, торкнув за лікоть.

— Ага, вибачте!..

Куди там!.. Йде собі, навіть не озирається.

Носик ще вище задерся. Вузькі груди випнуті. Воно б нічого, але ж образився Кокай, здається, по-справжньому.

— Ну, вибачте, ага!— я хапаю його за руку.

Він її видирає. Мовчить. Така вже у старого звичка — чим більше просиш, тим він упертіший, бундючніший. Дивуюсь я цим старим. Нас мають за немовлят, а самі поводяться гірше, ніж діти.

Адже діти розуміють, коли їм що-небудь пояснюють, і навіть визнають свої помилки. І дорослі повинні визнавати. А ось дивися на таких, як оцей упертюх, і розумієш, що й дорослі не святі...

Щиро кажучи, я й собою був невдоволений. Погано чи добре, але Кокай допомагав нам косити, розповідав всілякі історії, змішуючи правду з вигадкою. Я ж, дурень, сміявся з нього, навіть реготав. Ось повернеться зараз батько і запитає, де Кокай. Нічого собі, гарну відповідь почує він: «Пішов». Чому? Через що? Я змовчу. А що мені сказати? Батько по голівці не погладить за глупи з дорослих.

— Ага,— кажу. Я навіть сам не помітив, як голос у мене затремтів.

Але Кокай вже не колишній Коке. Не озираючись, не звертаючи ні на що уваги, він собі ступає вперед.

Я мало не заревів.

А тут ще трапилася мені під ноги коробка, що біліла на стежці. На її боці були намальовані гостроносі черевики. І ще щось написано золотом, гарно так. По-іноземному, незрозуміло. І малюнок цей, звичайно, викликав прикрість у того, хто не носить такого взуття. Я розмахнувся і щосили загилив ногою коробку. І... закричав, голосно зарепетував, роззявивши рота, мов жаба. Тримаючись за забиту ногу, я присів край стежки. Кокай одразу ж підбіг до мене. Ми з ним розв'язали шнурок. Очі мої з переляку полізли на лоба — здалося, що черевик наповнений кров'ю, що великий палець геть розбитий... Мій попередній крик був просто жарт у порівнянні з тим зойком, що я видав цього разу. Він громом прокотився по небу. І коли той крик не досяг вух аллаха, то цей вже напевно долетів до самісіньких райських воріт і розніс їх на друзки... Та ні, жартую — не вірю я ні в аллаха, ні в шайтана, просто крик мій був луною гіркої образи на Кокаю, на себе, на коробку з золотими літерами. Під тією порожньою догори дном коробкою лежала велика червона цеглина. Який хуліган поклав її під коробку? І незрозуміла іноземна етикетка... Ой, та чи не Окас ходив учора, порипуючи новими черевиками? Ходив тією вулицею, де живе Куляш... Хоч його ніхто й не запитував, він усім охоче повідомляв, що черевики чеські, потім сказав, що польські, а під кінець — що вони прибули з-за океану, з США... Бач, не з Америки, а з США! А їхня гарба на світанку проїхала саме цією дорогою! Про це свідчать чіткі сліди. Адже Окас завжди до смерті заздрив мені — капітанові шкільної футбольної команди. І він чудово знав, що я не пройду спокійно повз коробку, що я обов'язково вдарию по цій носачок... Так, це його витівка!

— Нічого, нічого, рідний,— говорив тим часом Кокай.— Ніготь зламався, та ранка невелика...

Він роздер свою пропахлу потом і тютюном хустку і перев'язав мені пальця. Заплющивши очі, він щось бурмотів під ніс.

— Суф, суф...— спльовував він при цьому. Видно, по-своєму заговорював біль.— Все заживе швидко. У мене рука легка... Ну, як тепер себе почуваш, га, любий? Лець не вмер, бідолашна дитина...

Старий з таким співчуттям дивився на мене! І в його очах не було навіть і тіні нещодавньої образи. Підтримуючи попід пахви, він повів мене назад до тієї самої копиці. Нахилившись, зробив зручне ліжко з м'якої трави, повиймавши з неї шорсткі очеретинки.

— Пити хочу, аго,— попрохав я слабким голосочком, згадавши, що поранені завжди просять води.

— Зараз, мій любий, зараз...— промовив він і, взявши баклагу, підтюпцем побіг до річки.

Біль у пальці поступово вщухав, тільки час од часу посмикувало самісінький кінчик. «Окас — шкідник, найсправжнісінький шкідник»,— думаю я. Якось навесні ми з ним ходили на вечірній сеанс у кіно. Загодя знали, що показуватимуть. Якщо який-небудь фільм іде у сусідньому аулі вдень, то в нас він демонструється увечері. Бо аулів два, а кіномеханік один. Картина називалася «Срібні сурми», про автора книг «РВР», «Тимур і його команда», «Чук та Гек». Тільки почало сутеніти, ми наввипередки помчали до клубу. Аж біля самісіньких дверей перевели подих. Зупинились і бачимо — сам «Струнко»-агай, Саукен Сайранович, викладач фізкультури стоїть біля входу. Раніше, кажуть, він довго служив старшиною на прикордонній заставі і звик командувати гучним голосом. Потім демобілізувався і в сорок років став викладачем фізкультури. І ось, починаючи з минулого року, він шикуює нас у дві шеренги по команді «струнко», а сам, заклавши руки за спину, поважно походить перед нами. Дивимося на нього й милуємося — ну справжній старшина! Але він майстер ловити тих, хто без дозволу ходить у колгоспний сад або на вечірній сеанс у кіно.

Про те, що фільм, який того дня показуватимуть, для дітей, ми прочитали в журналі. Але це не могло виправдати нас в очах «Струнко»-агая. За його переконанням, якщо фільм показують увечері, то край — учні не сміють з'являтися у залі. Прийде школяр — значить, він схибив з вірного шляху, зіпсувався.

Отже, Саукен Сайранович одразу ж поманив до себе пальцем Окаса, який стояв, благодушно всміхаючись, поперед мене. Відомо, навіщо покликав — поставить зараз по стійці «струнко» і з задоволенням вичитає. А потім ще й на шкільних зборах згадає про вчинок. Він такий — суворий, прискіпливий і дуже проникливий.

Окас недовго думаючи розвернувся на всі сто вісімдесят градусів і кинувся навтікача. Я від нього не відставав. Ми мчали тем-



ними вулицями так, що штани роздувались од вітру. Незабаром ми залишили далеко позаду довготелесого фізкультурника. Я, довівши ще раз свою першість у школі з бігу на п'ятсот метрів, вирвався вперед. Окас — позаду. А йому тільки цього й треба було.

— Гей, Заманбеку, стій, кажу, шайтане!..— загорлав він на всю вулицю і раптом замовк.

Я завмер. Відчув — гину, немов мене кинули в Карасу. Окасу мало, що його самого схоплять, він, називаючи мої ім'я, й мене видає з головою! Я оглянувся і раптом бачу, що він, перестрибуючи через паркан, зачепився штаньми за гвіздок та й повис. У сутінках чітко вирізнялися його біла сорочка та кашкет. Я допоміг йому звільнитись і спересердя дав штурхана. Окас ледь язика не прикусив був.

Нарешті ми врятувалися, втекли. Якщо вчитель і біг за нами, то швидко відстав на одній з темних вулиць і блукає тепер, шукаючи вітра в полі, як кажуть. А ми стоїмо край аулу й переступаємо з ноги на ногу. Раптом Окас почав скиглити:

— Давай повернемося...

— Навіщо?

— Та так...

— Якщо скажеш, піду.

Він замислився.

— «Струнко» зараз уже зайшов у зал.

— Ну то що?

— Це ти побачиш потім, а зараз ходімо.

Ми підкралися до приміщення клубу. Вже майже ніч. Надривно кашляє невеликий двигун. Місяця не видно. Де-не-де в аулі побріхують собаки. Окас нахиляється і щось підбирає з землі. Дивлюся — довгий іржавий дріт.

— Ти зачекай тут, а я піду он туди,— кивнув він на двері клубу.

Його очі збуджено блищали. Я ж мав стояти й чекати, поки він повернеться. Повернеться, що-небудь утнувши — це вже напевно! Але що саме він збирався робити, цього я вгадати не міг.

— Навіщо підеш туди? — все-таки запитав я.

— «Навіщо, навіщо»? Тобі яке діло? Сказали «не руш», то й стій, не рухайся з місця.— Він розсердився.

Окас заходився щось робити біля дверей клубу. Віяв весняний холодний вітер. Я змерз до кісток. Незабаром Окас повернувся. Веселий. Навіть щось мугиче собі під ніс. Дроту в руках уже нема.

— Ну, все, чи що? Ходімо!

— Постривай. І не дихай.

— Чому?

— Чому? — голос Окаса розтяв повітря, мов батіг.— Ти що, інших слів не знаєш, окрім «чому»? По-перше, запитувати значно

легше, ніж відповідати. По-друге, тобі зовсім не обов'язково знати те, що знаю я. А по-третє, починаючи з дев'ятої години двадцяти п'яти хвилини вечора,— при цьому він поважно глянув на свого здоровенного, як цибулина, годинника,— отже, з цього моменту твоє ім'я «Чому». Чуєш, булькатий?

Я ладен був учепитися в нього, не зважаючи на те, що він старший за мене, дужчий. Але під ногами слизько, багнука — дощ пройшов... І чому Окас завжди такий роздратований? І чим він хвалиться? Чи не тим, що прочитає кілька книжок у місяць, щось там вивчить напам'ять? Він і малює, він і співає... Але хіба це дає йому право так поводитися?.. Ось я, наприклад, не задаюся, хоча мій вірш надрукували в газеті... Ну гаразд, чорномазій Окасе, нехай тільки настане спекотне літо, коли падати на землю, на степову траву м'яко буде, ось тоді й подивимося, на що ти здатен. А поки що нічого не вдієш. Доводиться разом з Окасом ховатися в затінок акації. Незабаром з клубу почали виходити глядачі. І залунали охи та ахи:

— Ой, все коліно обідрав!

— Ох, моя нога!

— Та зачекайте, не тисніть. Якись дурисвіти дріт напнули.

Окас смикає мене за рукав.

— Тікаймо!

...Наступного ранку Саукен Сайранович викликав нас до свого кабінету й примусив стояти струнко цілу годину. Потім сказав: — У безглуздих, які ходять на вечірній сеанс у кіно, голова наповнена лише водою та соломою.

Ми вийшли з кабінету страшенно втомлені й очманілі...

А в коридорі Окас раптом схопився за живіт і зареготав.

— Чого смієшся? Чому?

— Знову «чому»? І коли вони скінчаться, твої запитання? Ну й дурень же! Ой же й дивак!— Він кивнув на кабінет фізкультурника.— Адже дурень той, хто інших називає дурними. Зрозумів, Чому з великої літери Плюс Знак Питання?

«Мудрість» Окаса, правду кажучи, спочатку мене здивувала. На якій підставі він звинувачує Саукена Сайрановича, називає дурнем? Тільки тому, що той назвав нас безглуздими? Тоді виходить, що, вважаючи іншого дурнем, він, Окас, і сам дурень? І тільки я надумав був повідомити приятелю про це своє відкриття і вже смикнув його за руку, як продзвенів дзвінок на урок.

Почались острови й океани Рози-апай. Бачу, настрої у неї поганій, до того ж вона ще й накульгує. Щиколотка розпухла, це помітно. Хоча Роза-апай і намагається не показувати цього, але час від часу морщиться. Після уроку Куляш провела її додому.

— Що сталося з учителькою? Чому шкутильгає? — кинулися ми до Куляш з запитаннями, коли вона повернулася.

— Вчора учевері хтось напнув дріт поперек входу у клуб. Апай перечепилась і забила ногу. От уже дурні! Недоумки!

Я спалахнув, ніби мені несподівано дали ляпаса. Дурні! І хто ж? Та ми з Окасом!

Після уроків я потяг цього діяча в сад, що був за школою.

— Ану, признавайся краще сам, що вчора накоїв? Кажи, бо по шиї дам.

Окас витріщив очі.

— За що, Чому Плюс Знак Питання?

— А за те!

— Ну годі, не жартуй, пташеня! Я знову повторюю — за віщо?— він пихато виставив уперед праву ногу.

— А за те, що напнув дріт поперек дверей клубу....

— Вельмишановний Чому Плюс Знак Питання, дозвольте нагадати вам, що в тій урочистій події і ви брали участь!

— Ну, я теж дурень. Але винен ти...

— Коли хочеш знати, я хотів, щоб «Струнко»-агай наштовхнувся...

— Чи не все одно — агай чи апай. Не можна так підло... мститися людям!— Я був розлючений.

— Гнилий,— він сплюнув,— гнилий гуманіст. — Хоч я й не зрозумів його останнього слова, але було ясно, що він не похвалив мене.— Коли тобі заманеться ні з сього ні з того дати по шиї — воля твоя, вдар себе, але інших не чіпай, Чому Плюс Знак Питання! Зрозумів?

Я вдарив його по плескатуму носі... Почалася бійка. Руками, ногами... Лупцювали ми один одного ще й портфелями. Дряпалися, навіть кусалися. Хвилину, дві. Я чинив опір хвилин п'ять, виявивши небачену до того часу хоробрість. Але потім Окас все-таки звалив мене та ще кілька разів стукнув по голові. Йому треба було б заспокоїтись на тому, що зламав мій опір і я лежу, знесилений. Однак він ще з переможним виглядом процідив крізь зуби:

— Ще-ня!— і пішов геть.

Того разу я вперше не пожалкував, що мене побили. Все одно, якби навіть Окас і не побив мене, я рано чи пізно повинен був заплатити за дурницю, що її накоїв того вечора.

...Зашерхотів очерет. Бачу — Кокай. Здійнявши баклагу над головою, він ще здаля гукає:

— Гей, любий мій, як справи?

Підійшовши до мене, сідає навпочіпки. Ніяк не може відгвинтити пробку. На чолі у нього крупні краплі поту.

— Ну й спека, ну й спека — розтанути можна...

Він витирає рукавом шию баклаги.

— Зараз, мій голубе, зараз...

А я облизую язиком пересохлі губи. Баклагу, певне, я одержу у цілковите розпорядження. Я дуже вдячний Кокою: він, бородатий старий, бігав по воду для якогось непутящого хлопчиська.

— Ну, з іменем аллаха, як мовиться... Покуштуємо...— І Коке, не переводячи подиху, припав губами до шийки посудини. Очі витрішені, ріденька борідка при кожному ковтку здригається. А я дивлюся й ледь не плачу. І серце у мене завмирає щоразу, коли здіймається вгору денце баклаги, на боках якої виграють сонячні зайчики.

— Ану, любий, втамуй-но спрагу — випий води, тільки не розхлюпай.— Старий поставив переді мною баклагу, в якій хлюпали залишки вологи. Все підібрав, усе випив! Я ковтаю сльози, що на вернулися на очі. А Кокай, мов нічого й не сталося, прикривши обличчя хусткою, вже впав на траву. І почав наспівувати. Ні слів, ні початку, ні кінця, а тільки:

— Ору-рай, ору-рай, рай...

...День уже хилився до вечора. Тепер не чути було тоненького дзвону кіс, але безладний скрекіт коників ще не вщухав. Здаля долинав різкий, неприємний звук. Хтось завзято мантачив косу. Видно, ще збирався попрацювати. Були й такі, що наскладавши на луці конусоподібні копиці, поверталися в аул, погойдуючись на гарбах.

Їдуть, то й нехай їдуть — моему пальцю вони ні зарадять, ні завадять. Я сердився й на себе, і на інших. На себе за те, що копнув цю клятву коробку, на Кокаю, який безтурботно лежав поряд зі мною, на спеку. В мені зріла велика й чорна, мов казан, образа.

— Агаю,— покликав я тихенько.

«Агай», тобто Кокай, саме в цю мить чував свого живота й на мене не звернув уваги. Спрагу він втамував, пальці у нього цілі, знай собі дрімає солодко, та ще й мугиче... Для нього зараз життя — як оцей безхмарний тихий вечір.

Раптом я мало не скрикнув... з радощів, але вчасно затулив рота. На засмаглий живіт Кокаю всівся плоскоголовий гедзь. На лобі у нього двоє великих, мов фари, зелених очей. Спочатку гедзь передніми лапками поважно погладив голову. Я мало не засміявся, забувши навіть про свій забитий палець. Кокай, ну викапаний Кокай! Так і він, вставши на світанку і обійнявши глечик з відламанною ручкою, обходить паркан, а потім проведе вологою рукою у себе за вухами, мазне по обличчю і... «шляхом аллаха» — починає ранкову молитву. Я продовжую спостерігати за гедзем, який своїми рухами чудово копіює Коке. Сам гедзь і підозри не має, що такий схожий на старого. Ось він витяг з піхов кинджал — своє жало й солідно так, поважно ввігнав його у живіт Кокаю. Задерши догори черевце, він уп'явся в шкіру й завмер...

Кокай, не скидаючи хустки з обличчя, ляснув себе рукою по животу. Важко здійнявшись у повітря, гедзь стрімко полетів геть. Слід, залишений ним,— вишнева крапелька крові. У неї і втупився тепер Кокай.

Я засміявся. Про те, що Кокай розгнівається і може знову втекти в аул, я й не подумав. Адже я не винен у тому, що його вкусили! Хоче, то нехай карає — вбиває гедзя. Але ж для цього насамперед треба наздогнати і впіймати того гедзя! Продовжуючи сміятись, я вигукую:

— Це не я... винен!.. Гедзь! Гедзь!

Спочатку Кокай засмутився, а потім тсж засміявся і махнув рукою.

Я не гадав, що так швидко скінчиться ця весела подія, що несподівано звалилася на нас просто з неба. Я знову спохмуриів. А тут ще випадково зачепив забитим пальцем баклагу, і нестерпний біль пронизав всю ногу.

— Агаю!— тепер уже голосно покликав я.

Але Кокай і не оглянувся на мене — все чухає те місце, що вкусив гедзь.

— Я його відлупцюю!— майже кричу я цього разу.

Кокай спочатку уважно поглянув на мене, а потім тихо запитав:

— Кого?

— Окаса! Сина Жанипи-апай.

— Що ти сказав, негіднику?— старий зірвав з обличчя хустку і рвучко обернувся до мене.

— Це він поклав цеглину під коробку!

— Звідки ти знаєш?

— Знаю. Адже саме цією дорогою сьогодні на світанку слідом за нами проїхала гарба Жанипи-апай. А вчора Окас хизувався саме такими черевиками, як намальовано на коробці. І він ще ввечера вирішив зробити капость...

Мої докази змусили старого замислитися. Він почухав потилицю.

— Ти... хлопче... Замане... Заманжане,— вимовив він зрештою.

Знову здивував мене цей старий: від «негідника» раптом перейшов до ласкавого імені.

— Та що ж з ним можна вдіяти, Заманбеку? Мати його слаба, хвора жішка. Вона — вдова, син — сирота. Забіяка й задержка — це так. А хіба не буває в аулі шолудивого собаки? Буває. І чи гарно, що бідолаху змушують вищати й скавучати, закидаючи камінням? І яка тобі користь од того, що поб'єш бідолаху? Він і так знедолений...

Чи схожий Окас на шолудивого собаку, чи ні — це ще треба з'ясувати, але мене дивувало зовсім інше. Дивувало те, що Кокай

так просить за нього. Але я не забув і того, як старий, терзаючи мою душу, вперто йшов в аул. Тому безжально веду далі:

— Ні, він поганий хлопчик. Ось, наприклад, торік на уроці літератури, коли я, піднявшись з-за парти, читав байку «Ворона та лисиця», він підсунув під мене чорнильницю. І я сьогодні ж підстережу його та й відлупцюю...

— Світе мій, знаю я вашу школу, знаю,— перебиває мене старий.— Гарна така будівля, біла. І вчителі там добросовісні, чесні. Вони вас поганого не навчать. Вони не вчать вас лупцювати один одного. А оскільки так, то тобі краще помиритися з Окасом. Якби не його дурна вдача... Та й хтозна — може, він і не гадав, що ти копнеш ногою ту цеглину. Краще б ви подружилися, один одного захищали б, далекі... Адже сусіди, однокласники...

«Так,— думав я,— так, коли цей Окас не один раз, а десять разів чинив мені зло, то можу я хоча б разочок відплатити йому? І чому Кокай з такою запопадливістю захищає Окаса?»

— Ні, не помирюся,— відрізав я.— Коли людина дала слово, то його слід дотримати... Я ж сам собі це обіцяв!

Кокай всівся поряд, підібгав під себе ноги. Мозолястою долонею погладив мене по голові.

— Ех, Заманжане, хіба не знаєш, що батько його, Мухіт, рано помер. З раннього дитинства хлопчик росте знедолений... Навіть щеня тікає в степ, коли його ображають. А Окас — людська дитина. І не дурень він. От і мстить за свої дитячі образи. Саме тому й здається, що в ньому багато ненависті. Любий мій, ти зрозумій Окаса і пробач йому необдумані вчинки... Треба йому допомогти людиною стати. Адже допомагаємо ми, сусіди, Жанипі, його матері, господарство вести. А ти підтримай хлопчика...

Таким от чином Кокай перетворився на мудрого наставника. Це було віроломним нападком з тилу на мої попередні уявлення, на мою попередню точку зору на Кокаю. Я розгубився. Коли б мова йшла, скажімо, про мого батька — інша справа. Він наче й створений для того, щоб наказувати: «Гей, вставай, час на сіножати!», «Візьми-но вила та підбирай траву!» Це звично для мене й зрозуміло. А ось перетворення Кокаю на вихователя сталося несподівано. Мабуть, тому я й сам не зчував, як погодився з ним.

— Ну гаразд. Не чіпатиму його,— покірно мовив я.

— От і славно,— зрадів старий.— Я знав, що ти так скажеш. У хорошого батька й син непоганий.

Ми лежали, ніжачись, десь поміж небом і землею. Безтурботно так, нічим більше не цікавились.

Невтомно співав жайворонок, притиснувшись до блакитного піднебесся. Маленький такий, ледь помітний...

Залунали голоси. Батько й Окас веди за вуздечку гніду кобилу й вороного. Вони йшли, потопаячи у густій траві, і сонце визира-

ло з-за їхніх плечей. У руках в Окаса довгий батіг. І що дужче він розмахує ним, то більше осипається кульбаб. Білий пух злітає вгору й повільно опадає на... сонце.

Крупи коней переливаються бронзою. І варто коням форкнути, як над ними хмарою здіймається мошва. Повисівши трохи в повітрі, мошва осідає на синюватий очерет. На його верхівках павук натяг тоненьку блискучу сітку. Дмухне вітерець, і уривки павутиння звисають довгими нитками. Ну й гарно ж, ой-ой! Мене зачаровує ця щедра краса нашого Жасану...

Я розбудив Кокаю, який знову задрімав. Плямкаючи губами й бурмочучи, він перевернувся на другий бік. Тоді я поторсав його за плече.

— Ой-ой!— витріщився він на мене.— А де Окас?

— Хто?!

— Та куди подівся Окас, адже він щойно був тут і пив айран¹ з моїх рук!

Ми обидва дивимося туди, куди він показує пальцем, але там, крім притоптаної нами ж трави, нічого й нікого нема.

— Он де Окас! — киваю я у бік тих, які йдуть.

— Ой-бай, отже, це був сон!— здогадався старий.

Батько мій — великий, кремезний, трохи вайлуватий. І розмовляє він повагом, розумно, скупко, але слова його завжди справедливі. Людей поважає, сам сором'язливий. Зі мною він стриманий, пестить рідко. Варто мені щось накоїти, він каже матері: «Приборкай-но свого сина», ніби я тільки материн син. Коли ж я йому чим-небудь подобаюся, він підніме свої густі брови і мовчки лагідно дивиться на мене. І край. На цьому все й закінчується. Може, саме тому Кокай мені й ближчий, хоч він не родич мені.

...Батько, одягаючи хомут на вороного, запитує:

— Ну, як відпочив, Коке?

— Слава аллаху,— відповідає Кокай.— А ти де ж це так забарився? Гніда, чи що, втекла?

— Та куди вона дінеться? На місці була, паслася. По дорозі я до Жанипи завернув. Жінка є жінка. Чи ж багато накосять? Окас, шибеник, зламав косу та й утік в очерет... Там я його й накрив,— засміявся батько.— Сіно їхнє ми зібрали. Жанипу посадовив на гарбу, в аул випровадив, а от його з собою прихопив,— кивнув він у бік Окаса.

Мені було приємно, що батько допоміг Жанипі-апай, а от що Окаса...

— Ну, й ми рушаймо. Сонце вже майже сіло,— сказав батько і тим перебив мої думки.

¹ Айран — напій з кисляку, розведеного холодною водою.

На другу гарбу вилізли ми втрьох — Кокаї, Окас і я. Гніда кобила залишилася вірна собі — потягне, потягне та й стане. Краще пішки йти. Кокаї замахнеться батогом, потримає його над кобилячим крупом, але не вдарить, а тільки злегка доторкнеться, мовби погладить.

— Ну що з тобою робити, руда чортяко, га? — бурмоче він. — Дивись-но, яка зараз покірна, сумирна. А навесні ж самого вороного...

Окас сидить, звисивши ноги, і похмуро дивиться на червонясте сонце. Вдає, ніби знати нічого не знає ні про коробку, ні про цеглину. Він не в гуморі. Жанипа-апай його прогнала. Зламавши косу, він, видно, вгамувався.

Лежачи на спині, я дивлюся в небо над головою. Тепер воно вже не таке високе, й червоні полиски на ньому тьмяніють, поступово перетворюються на синюваті. Небо немов опустилося. Воно майже торкається мого обличчя, я наче дивлюсь у таз з водою, де змішані червона фарба з бруднувато-синьою. Літають комарі і теж, здається, впиваються у живіт неба. І ще якась мошва, дрібніша за комарів, метушиться високо-високо — теж намагається своїми слабенькими крильцями відігнати холодні, сірувато-бурі сутінки. І скільки сягає око, довкола ніщо не хитнеться і не ворухнеться — скрізь спокійно, тихо. Навіть Окас сидить сумирно. Спина від лежання не болить, тільки п'яти легенько поколює прохолода. І мені хочеться співати...

Чи вірші складати? А що коли ввечері я прочитаю їх матері? «Ай! Ай!» — вигукне вона і поцілує в чоло. Не здивуюся, коли й шоколадкою пригостить. Тільки б не «Барбарис» або «Киць-киць», що прилипають до зубів. Та хто тепер їсть цукерки за два карбованці кілограм? Ось «Мишко клишоногий», «Тузик» — інша справа. Особливо подобається мені «Тузик». На обгортці намальоване цуценя з нашорошеними вухами і веселими очима. От би погратися, пововтузитися з таким!

Ну, які ж вірші мені скласти, про що, аби заробити «Мишка» чи «Тузика»? Я оглянувся довкола. Верхівки трав, по яких їде наша гарба, підминаються колесами, обриваються або злегка відхиляються од коліс...

А як назвати вірша? У нашому класі є брати-близнюки — Арман і Аскар. Якщо нас учителі викликають, називаючи прізвище, то їх — за іменами. І завжди їм ставлять гарні оцінки. Арман, Аскар! Гарно, га? І коротко, й доладно, і зручно вимовляти! Не те що За-ман-бек! Як би я не намагався вимовити своє ім'я одним духом — нічого не виходить! І чи не в моєму надміру довгому імені полягає причина моїх трійок? І вірша треба назвати коротко, звучно. Наприклад, так: «Надвечір'я», га? Ні, це задовге. А так: «Вечір»? Коротко і ясно. Отже, «Вечір, вечір...»

Вечір настає,
Небо забарвилось кров'ю...

Ну, як другий рядок? Чи може небо забарвитися кров'ю? «Струнко»-агай заперечив би: «Небо не забарвлюється кров'ю, воно з першого дня створення світу блакитне!» Для цієї людини весь сенс життя в коротких-прекоротких, звичайних словах команди: «Кругом марш!», «Гра в котика та мишку!» Дай йому волю, то він би все життя примушував нас гратися в котика та мишку і марширувати, марширувати.

Тільки-но згадав я про «Струнко»-агая, бажання складати вірші зникло. Ну, вірші, до зустрічі! До побачення! Бувайте! Саме цієї миті колеса натрапили на якісь корчі й нас добряче трусонуло. Та ще шорстка стеблинка висунулася з трави, що встеляла дно гарби, і боляче колола мою шию. Тут вже не до віршів! У такій обстановці багато не навіршуєш. Складати вірші треба, блукаючи густим, глухим лісом — як у кіно. Довкола — квіти, на деревах солов'ї порозідалися — співають, і спів їхній схожий на жеботіння води... Вітер ворушить волосся. Очі, звичайно, наповнені слізьми, вії довгі, не те що в мене... Ось коли прийде натхнення до акина! І вірші поллються самі собою. А тут, у Жасані, замість солов'їв тільки хмари комарів. Вони бринять, гудуть, сідають на шию, обличчя, руки і безсоромно смокчуть твою кров...

Мені обридло лежати, і я всівся, підібгавши під себе ноги. А Кокай, нічого не домігшись умовляннями, дав гнідйй спокій. Щось мугиче собі під ніс та похитується. Окас не відводив погляду від бурого сонця.

— Ага!— кличу я.

Кокай перстає погойдуватись.

— Ага, розкажіть щось!

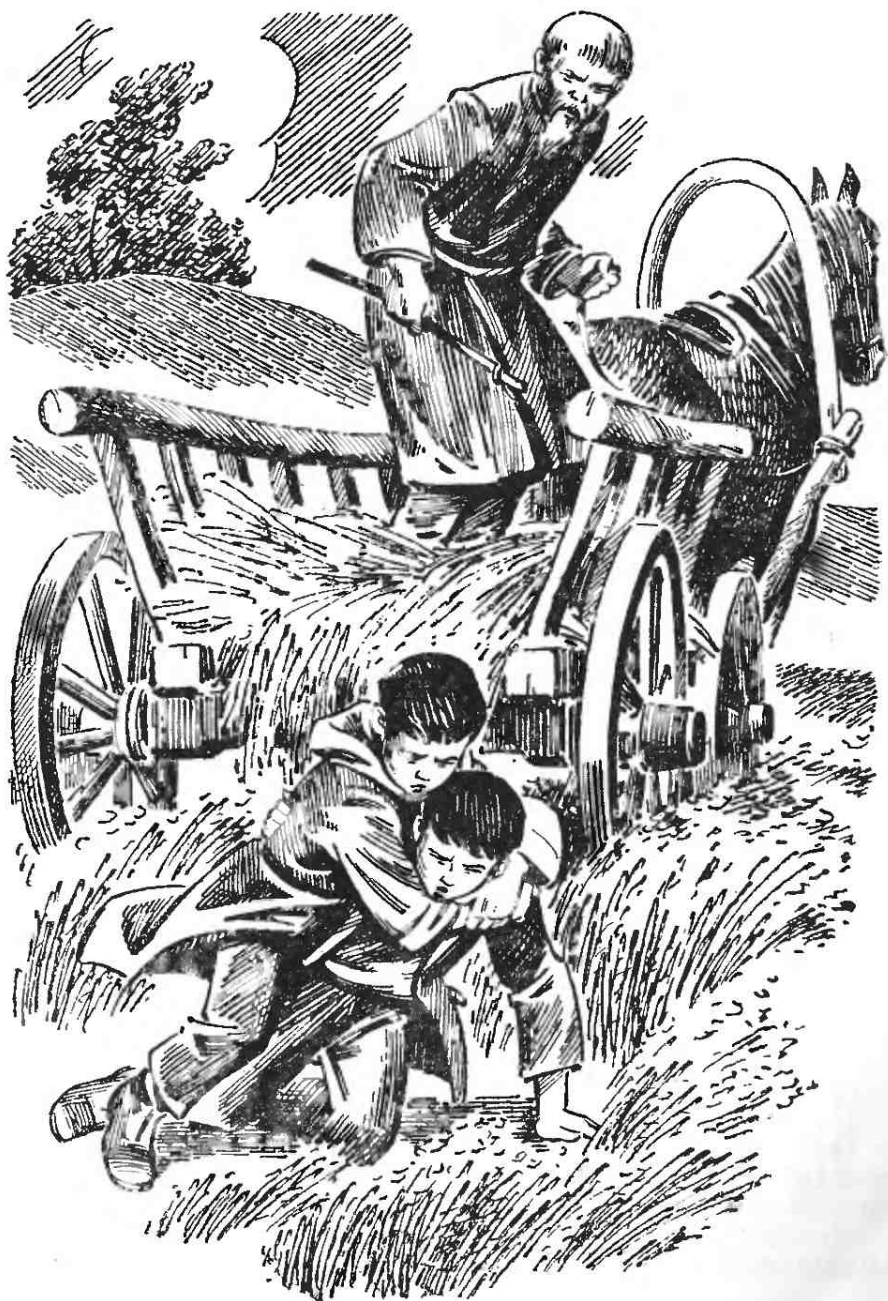
— А що розповісти, любий?

— Як фашисти бомбардували ваші окопи. Та як ви з Павловим, який ростом завбільшки з копицю, все це бачили.

Кокай пошкріб голову пужалном. Поглянув спочатку на мене, потім на Окаса. Мабуть, шукав на наших обличчях глузливі пошішки. Коли б що запідозрив — прощавай, розповідь.

Набравши серйозного вигляду, я стежу за ледь помітною дорогою. Підбадьорившись, Кокай зсовує хустку на потилицю.

— Та-ак! І дихнути не можна було під дощем бомб, що їх скинули на нас клятй фашисти. Осколки так і свистять,— почав розповідати старий.— З неба нас, піхоту, захищав літак. Але ось льотчика важко поранило. Він помер, але встиг посадити машину. Тоді Павлов-батир і запитує: «Хто тямить в аеропланах?» Сказав, немов грім гримнув. Я виструнчився та й відповідаю: «Я тямлю — ефрейтор Кокай Аншиков!» Днів за два, за три до цього я доклад-



но розпитував льотчика, як треба керувати аеропланом. Коли велику залізяку у кабіні пілота задереш догори — злетиш у небо, до низу смикнеш — спустишся. А це ж ще були старі, довоєнні аероплани. Але коли мій дід Богенбай був славетний батир, чи ж мені боятися фашистів! Сів я й здійнявся в небо. Помчав за одним аеропланом і збив його, а тут дивлюсь — снаряди скінчилися. Ну що робити? — нахилившись, Кокай дивиться нам у вічі. Не дочекавшись од нас відповіді, він веде далі:— Німецькі аероплани відрізнялися від наших — у них до пуза пригвинчене залізне кільце. Коли пропелер не крутиться, відмовляє, то німці тягнуть літака за те кільце. Наші льотчики про це знають і тому завжди на даху своєї кабіни мають довгого аркана з залізним гаком на кінці. Та хіба не під силу мені, джигіту, який звик приборкувати жеребців, заарканити якийсь аероплан? Підчепив я гаком те кільце, розмахнувся і кинув фашистський аероплан через себе, і він впав на землю, розлетівшись на друзки.— Проговорив це все старий і задоволено хльоснув батоном повітря.— Інші злякалися і, підібгавши хвости, втекли. Командир дивізії Павлов сказав: «Молодець, казах!» Він поцілував мене в лоб, потім розкрив сумку, щоб повісити орден на мої груди, але, на лихо, ордени в нього скінчилися...

Коке витер спітніле чоло хусткою і тремтячою рукою погладив ріденьку борідку. Потім закурив нову цигарку й жадібно затягся. Синюватий димок поплив до горизонту, мов мереживом огорнув обрис великого темно-бурого сонця. Гарно! І наш Коке, герой Коке у цей тихий вечір розповів для когось, може, й небиллицю, а для мене — чистісіньку правду...

Забувши про нас, шукаючи поглядом щось на далекому криваво-червоному горизонті, Кокай вдивлявся у свій, тільки йому відомий світ.

Окас, який до цього часу сидів мовчки, несподівано засміявся. Бачили б ви, як сміявся Окас! Розлігшись на траві і задерши ноги до неба, він голосно реготав:

— Аркан, гак, залізяка... Ой, не можу!..

Кокай сидів розгублений, здивований.

— Вмираю, ой... — продовжував вигукувати Окас. — Фашисти пригвинтили кільця до своїх літаків, щоб Аншиков зміг їх заарканити! Ой, так я й повірив! Так і повірив!

Окас заливається сміхом, і його голос стає дедалі тонший і верескливіший.

Плечі в Кокая опустилися, рука звисла з гарби, батіг волочиться по землі. А гнідій кобилі й діла нема до галасу на гарбі, вона знай собі переступає ногами, зрізаючи дерен гострими копитами. Конячка сумирно тягне нашу пересувну сцену в напрямку аулу...

Ну гаразд, нехай це було мрією, надією, нездійсненими пориваннями доброго, чесного серця... Втіха всього його життя — ме-

даль «За відвагу». Я бачив її — Кокай одягав на день Перемоги. Нехай ця розповідь виражала його прагнення видаватися кращим, значимішим. Тож навіщо не дурному загалом Окасові роздмухувати цей попіл, насміхатися із щирої вигадки? І хто повинен покарати за це огидного хлопчиська?

Батько мій не чув і не бачив цієї сцени — вороний ішов далеко попереду нашої гнідої.

Кокай сидить згорбившись — боязкий і нерішучий.

А я...

Я накинувся на Окаса і почав енергійно вимахувати кулаками. Раптом ніс у мене загудів, а з очей посипались іскри. Потім дзигною завертілося-закружляло все: небо, гарба, сонце. Виявляється, ми з криком та вереском скотилися на землю. І тут знову зчепились.

— Ой, та що з вами, рідні мої! — скрикнув Кокай. — Гей, Саутбеку, біжи-но мерщій сюди!

Дужі руки підняли мене над землею. І тут погляд мій упав на Кокаю, який підтримував Окаса. Губи Окаса були в крові. Кокай витирив його рот хусткою, гладив по голові і жалібним голосом голосив:

— Мій жеребчику, синку, любий...

В очах Окаса і страх, і здивування.

Мабуть, важко було Окасу збагнути, чому бездітний Кокай, обіймаючи його, сироту, ласкаво назвав сином. Незрозуміло було Окасу й те, чому старий не розсердився, а, навпаки, ще й співчуває тому, хто злісно й жорстоко висміяв його...

Додумати я не встиг — одержав замашного ляпаса. Батько сердито, мов свердликом, гриз мене очами.

Ми обидва — Окас і я — голосно загорлали. Потім, наздоганяючи луну свого дурного крику, розбіглися по Жасану в різні боки.

Я довго плакав. Світ, що оточував мене, залишився такий самий — мої сльози нічого не змінили. Сонце майже сховалося за очеретом, і вечір вже розливає сутінки. Дуже, виявляється, тоскно бути в цей час у степу і плакати, надриваючись. Ніхто тебе не бачить, ніхто не погладить по голівці. І шікому нема діла — плачеш ти чи ні. Всім байдуже...

Я витер сльози, і потопавши по коліно в траві, пішов до аулу. Далеко попереду повзли дві гарби. На задній невеличкий чоловічок, час од часу підводячись, оглядався довкола. Але йому не вистачало сміливості зупинитись і зачекати. Кокай!

За гарбою бовванить трохи менша фігурка. Це сердитий, упертий, розумний і вразливий Окас. Він і не оглядається.

Сонце вже по підборіддя потонуло в очереті. І повільно-повільно продовжувало занурюватися. Від аулу долинали мекання овець

і кіз, мукання корів, що поверталися з пасовища. Вчувалися голоси:

— Ой, та де ж це моє телятко? Куди воно завіялося?

— А мій бичок молока нассався!

— Гей, жени-но його сюди!..

Мені стало веселіше. Я наступив на кульбабу. Пух, розлітаючись, здійнявся вгору, і здавалося, розкреслив сонячний диск тонкими вишуканими лініями.

Я нахилиюсь, зриваю найбільшу кульбабу і дму на неї. Цього разу червлений диск заховався за білою пеленою. Сонце в кульбабах! Як гарно! Про це я й напишу вірші!.. Мені було добре! Але я не став, як у дитинстві, ні підстрибувати, ні танцювати. Навіть не заспівав голосно, як бувало раніше. Мені просто стало дуже радісно...



АРСТАН, Я І ВІОЛОНЧЕЛЬ

ПОВІСТЬ





Завідуючий відділом народної освіти бадьоро ввійшов до свого кабінету. На вулиці повівав теплий вітерець — перша ластівка, провісник весни. У завідуючого був чудовий настрій. У його вухах і досі лунали слова голови райвиконкому на сесії, яка щойно закінчилася: «Робота відділу народної освіти порівняно з минулим роком значно поліпшилася. Процент успішності у нас вищий, ніж у середньому в області. Це робить честь новому керівникові». Останні слова особливо тишили самолюбство завідуючого. Він і сам не помітив, як почав стиха наспівувати їх.

Потім завраївно натиснув на червону кнопочку, викликав до себе секретарку й довго розпитував її про здоров'я чоловіка та малечі. Недовго думаючи, завідуючий пообіцяв їй допомогти влаштувати меншого в дитсадок, чим дуже втішив жінку.

Тільки-но секретарка, теплою усмішкою висловивши йому свою вдячність, вийшла й причинила за собою двері, завідуючий підвівся. Розчипив вікно і з величезним задоволенням вдихнув тепле повітря. Потім сів у своє крісло, окинув стіл поглядом і... здригнувся.

Повідомлення на білому цупкому аркуші паперу було надіслано з районного відділення міліції. Гарні, ніби висічені на камені, літери...

«28 січня цього року о сьомій годині вечора завдяки пильності сторожа бойні на околиці міста було затримано учня 6-го класу середньої школи № 2 Асана Каїрсинова. Затримано під час спроби підпалити бойню. Причин вчинку не встановлено. Затриманий відмовився давати пояснення. Даний протокол надсилається в дирекцію школи (копія в райвно) для обговорення вчинку А. Каїрсинова. Просимо не затримувати відповідь щодо вжитих заходів».

Завідуючий був спантеличений. Відкинувшись назад, він обома руками сперся на край дубового стола. «Що ж це таке? — дивувався заврайвно.— Пустощі? Чи...»

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Батько, мати, голуби та я. Виявляється, що пес, який ладен відірвати собі хвоста заради Асана, погано розуміється на образотворчому мистецтві. Двобій пустотливого білолобого теляти з Арстаном. Я не з тих, хто гладить собаку за шерстю.

Ми мешкаємо в райцентрі. Це тихе містечко притулилося до бурих складчастих гір. І здається, воно могло б злетіти, аби не чіплялося за гори. Містечко утворюють прямі вулиці, а на вулицях стоять будинки з жовтими, синіми, червоними, зеленими високими та низенькими ворітьми.

У найпросторішому та найкращому мешкаємо ми. Батько, мати, голуби, Арстан та я. Людей, дерева, будинки можна знайти у будь-якому місті, проте не кожному місту дано мати Арстана! Арстан мені не старший брат і не менший, а чорний здоровенний кудлатий пес, який лежить біля входу в наш дім. Треба б його тримати на ланцюгу, як вимагають «Правила утримання собак у місті», розвішані нещодавно на вуличних стовпах. Але ми не хочемо прирікати пса на такі муки.

Арстан дуже сумирний. Йому й на думку не спадуть кровожерливі забаганки, що відповідають його грізному імені¹. З того часу, як Арстан став Арстаном, ми жодного разу не чули, щоб він загавкав на людину чи собаку. Він завжди, наче віялом, махає своїм загнутим хвостом. Мабуть, гадає, що всі живі істоти, крім кішок, родичі між собою, друзі-приятелі.

Порівняно з галасливими горобцями, ладними будь-що поби-

¹ Арстан — лев.

тися, голуби — птахи поважні. Вони клюють розсипані перед ними зерна, прогулюються. Крокують повагом, немов грізні полководці. Потім, вмить розгубивши всю свою поважність, з шумом злітають і розсипаються у повітрі. Майорять, шугають, перекидаються, злітають угору і стрімголов кидаються вниз. Якщо не боїшся, що з голови впаде шапка чи заболить шия, можна дивитися на них й дивитися. І ніколи не набридне.

З Арстаном ми дружимо так, що пес ладен за мене хвоста собі відірвати. Варто мені вранці вийти у двір, він одразу ж починає радісно підстрибувати, а потім стрімко кидається мені на груди, і я мало не падаю. Обережно ступаючи поміж грядками, Арстан супроводжує мене в затишний куточок саду, до дерев'яної будівлі, схожої на шпаківню. Сидить, виблискуючи очима, чекає, поки я вийду, рипнувши дверима. Ось такий Арстан — щирий і відданий.

Я завжди виходжу з дому зі шматочком суджука¹ або з бубликами в кишені — пригощаю пса. Проте не думайте, що Арстан любить Асана тільки за це. Зовсім ні. Сусідські хлопчики теж не шкодують для Арстана ласощів. У таких випадках він неквапливо обнюхує кинутий хліб, не поспішаючи ковтає його, а потім лежить з байдужим виглядом, опустивши голову на простягнуті лапи, то розплющуючи, то заплющуючи очі. «Ну, ти почаствував, а я з'їв. А не приніс би, твоя воля. Мені байдуже». Проте нехай моя шия зламається, як вербовий прутик, коли я хоч раз бачив, що Арстан до них лащиться.

І я належно ціную таку відданість Арстана... Так, наприклад, тиждень тому посадив я його на ганку й намалював. Потім до пізньої ночі працював над портретом, кілька разів переробляв його, а вранці показав Арстану. Проте він, очевидно, не впізнав себе — залишився цілком байдужий. Хоч би гавкнув раз-удруге, задерши морду. Але ж ні! Вирішивши, що, може, пес не розгледів себе, я підніс малюнок до самісінького його носа. Арстан нерішуче тицьнувся в портрет і... з задоволенням обнюхав куточок листка. Хтозна, може, він сприйняв цей хрусткий аркуш за шелпек². Потім він загарчав, дряпаючи землю. Тоді я вже геть засмутився. Я, бачте, не склепляючи очей, малюю його портрет, а він збирається його зжерти! І я вирішив провчити пса. І провчив — протягом кількох днів нічим не пригощав.

Арстан надивовижу кмітливий. Дивлюся, більше не лащиться. Навіть не наближається до мене. Проте все одно готовий при нагоді спокутувати свою провину.

Ось, наприклад, якщо горобці починають дзьобати посипані для

¹ Суджук — бараняча в'ялена ковбаса.

² Шелпек — тонко розкатаний млинець, замішаний на смальці.

голубів зерна, пес одразу ж кидається на них. Розігнавши, дивиться в мій бік докірливим поглядом, ніби хоче сказати: «Невже ти й цього не оціниш? Та чи є в тебе очі, щоб бачити, чи є серце, щоб відчувати?»

Я насуплююся і відвертаюся. Ну й нехай дивиться. Адже він і на мій малюнок дивився і, мовби шайтан його штовхнув, не впізнав себе.

На подвір'ї, буцнувши головою зелену хвіртку, з'являється білолобе сусідське теля. Розкарячивши ноги, воно фарбує білий сніг у жовтий колір. Сніг починає парувати. Потім білолобе, задерши мокрого носа догори й заплющивши очі, мукає тонким незміцнілим голоском. Зрозуміло, що вітається. Щоправда, ввічливості теляті вистачає ненадовго. Вона зникає, тільки-но гість відчуває пахощі сіна в незайманому ще стійку. Теля одразу рушає до хліва, немовби сіно наготовлене для нього. Я, може, й стерпів би таку безцеремонність, проте Арстан, чесно виконуючи свій собачий обов'язок (виганяти з подвір'я будь-якого носія чужого запаху), люто кидається до малого нахаби.

Білолобе нічого не розуміє. Воно відступає. Притискаючись до стійки, виставляє назустріч гострим іклам свої куценькі рижки й мукає. Певне, запитує: «Хіба ти, дурню, забув, чи що, про нашу непорушну дружбу? Чого ти так казишся?» Проте Арстан несхитний. Адже навіть не озираючись, він відчуває мій пильний погляд. І пес ще з більшою люттю накидається на теля, ніби й справді збирається вчепитися йому в горлянку.

Білолобий шибеник, хвицаючись, тікає до хвіртки. Колишня самовпевненість зникла. Рятуючись од пса, викреслює на снігу бісектриси, гіпотенузи та катети. Потім невдоволенням муканням довго-довго висловлює свій щирий жаль з приводу того, що Арстану не вистачає доброти. Крім того, в цьому муканні вгадується неприхована погроза: мовляв, і бідняк колись розбагатіє, і теля биком стане.

Що ж Арстан? Він неквапливо трюхикає на місце і, зрозуміло, не удостоює увагою нікого, навіть мене. Він — сам собі господар. Ледь стримуюся, щоб не засміятися. Хай я провалюся на місці, якщо він зараз крадькома не позирає на мене.

Стоп, наступний вибрик! Пробігаючи повз мене, він все-таки уповільнює крок. Сопучи, обнюхує землю, хоча на ній нічого й немає. Навіть пирхає разочок — сніг потрапив до носа. Це означає сподівання на те, що, може, я пробачу його. Гаразд, мовляв, Арстане, йди-но сюди! Ти молодець! Білолобного шибеника прогнав з подвір'я. Ну, давай лапу — миритимемося. А потім, сподівається пес, я добродушно, як раніше, погладжу його по загривку...

Інший, може, й погладив би. Проте Асан не такий уже й дурний. Адже Арстан не впізнав себе на портреті, намальованому Аса-

ном (можливо, навіть навмисне не впізнав) і хотів порвати аркуш зубами? Так, хотів. А якщо так, то й Асан, на зло псу, не впізнає його. Сказав, не впізнає — отже, не впізнає. Весь час дружили, тепер спробуємо пожити в сварці, брате Арстане!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Ганьба. «Це портрет кішки?» Мати розумниця, а батько — тишко. Собака гавкає, а кішка нявчить. Примирення та метушня на сні. Неввічливість сизого голуба. Дзеркало — то дзеркало, а небо — це небо.

Незабаром я цілком несподівано переконався у своїй помилці.

Після вечері батько, як завжди, гортав мого щоденника і між сторінками виявив складений учетверо портрет Арстана. Повертів, покрутив його і так і сяк. Навіть на світло проглянув. Але все одно, мабуть, нічого не зрозумів.

— Арсанджане,— лагідно запитав тоді він мене.— Це чия ж кішка? Котрих сусідів?

Так, саме це він і спитав. Якби ж то хоч питав, чи не кішку це намальовано — ще нічого. А то ж з'ясовував, не маючи жодного сумніву в тому, що це кішка. Він лише хотів уточнити — котрих сусідів,— тих, що живуть праворуч, чи ліворуч.

Я так і застиг із роззявленим ротом. Отже, даремно я гадав, що Арстан під впливом якогось наслання не впізнав самого себе. Виходить, він тоді й гарчав не на самого себе, а на кішку. Спасибі, що хоч не загриз мене разом із портретом свого заклятого ворога.

І я вирішив завтра ж, з самісінького ранку, помиритися з Арстаном.

Щиро кажучи, мені й самому було нелегко ні сіло ні впало втратити такого вірного та відданого друга. Адже я зовсім самотній — не маю ні братика, ні сестрички. Нема з ким ні погратися, ні просто пововтузитися, посваритися чи й поплакати, зрештою.

Батько, коли прийде з роботи, лише те й робить, що лежить на дивані та гортає газети й журнали. Мати моя надзвичайно розумна, але ж розумні люди знічев'я ніколи не розмовляють. Вони повчають. Чи спіткнуся я на порозі, чи впаде ненароком хліб з моїх рук — готова ціла порція повчань. Повірите, часом я не знаходжу собі місця в нашому просторому будинку, щоб схватися від повчань. Іноді мені навіть здається, що всі ті повчальні слова б'ються об поліровані столи-стілці, шафу, об сервіз та вази, придатні, на мій погляд, лише на те, щоб у них насипати юшку для Арстана. Потім повчання розлітаються на частини, їх стає дедалі



більше й більше. Навіть плескатий телевізор у вітальні виливає на тебе потік усілякої премудрості, варто лише крутнути його чорну ручку. Ще добре, що він, як мати, не кидає в гніві та роздратуванні тарілки чи чашки на підлогу, а навпаки, повчає приємним голосом, одягнися в білу сорочку та почепивши на шню строкату краватку. Але я, Асан Каїрсинов, замість повчань, що роз'їдають мозок, шукаю собі справжнього друга років тринадцяти, життера дісного, безтурботного, з веселими очима, друга, з яким можна було б поборотися, побитися і знову помиритися. Чуєте, мені потрібен друг!

Такого друга в нашому дворі не знайдеш. Нема то й нема, адже не лізтимеш через це на стіну. Ось ми й подружилися з Арстаном, який теж зовсім-зовсім самотній.

До речі, про друга. З того часу, як ми з Арстаном посварилися, мій авторитет серед сусідських хлопчаків різко впа. Раніше за мною слідом біг здоровенний, на зріст як теля, Арстан. Часом гавкав густим хрипким басом, полохаючи старих ворон, які дрімали де-не-де на верхівках беріз. Його поважності було досить, щоб прогнати будь-яку погану думку про Асана, в кого б вона не виникла.

Але тільки-но Арстан перестав мене супроводжувати, я відчув на собі не один косий погляд. Та й варто мені пройтися з безтурботним виглядом по вулиці, як одразу з-під жовтих чи червоних воріт вибігають всілякі пси й безцеремонно хапають за штани. Якись граціозні кішки навмисне перебігають дорогу, і якби ж то тільки перебігали, а то й зупиняються, настовбурчують вуса і обзивають: «Няв!» Саме це мене найбільше й дратує.

Після того, як я довідався, що думає батько про мій малюнок, довелося мені помиритися з Арстаном. На честь примирення ми до сутінок вовтузилися в хліві на сіні. Потім я взяв пса за ошийник, вийшов з подвір'я і, засунувши до рота два пальці, щосили свиснув. Одразу з кожного підворіття повибігали пси. Повибігали з таким виглядом, ніби хотіли роздерти мене на шматки, але, побачивши широкогрудого Арстана, який величаво крокував поряд зі мною, вміть зникли, ніби корова язиком злизала. Кішки видряпалися на стовпи, рятуючи свої шкури...

Ми дружимо з голубами. Вони такі ж сумирні, тихі, як мій батько. І людей зовсім не бояться. Видзьобають посипані зерна і, злетівши, сідають на плече. Потім глянуть чорною намистиною ока просто тобі в зіницю і наче переллють тепло своїх сердець у твої груди.

Щоправда, голуби більше люблять Арстана, ніж мене. Мені на плече вони сідають, лише коли їх годую. Зате варто псу простягтися на осонні, як вони миттю збираються біля нього. Ввічливі, поштиві, спочатку кружляють за п'ять-шість кроків від пса. З'ясо-

вують — чи він у гуморі. Потім спочатку один, за ним другий сідають йому на спину. Нарешті всі разом обліплюють Арстана й заходжуються вибирати з його шерсті крихти хліба.

Одного разу голуб-вожак склював крихту з самісінького носа Арстана. Бідолашний пес завищав од болю, підскочив і, задерши морду до неба, тоскно заскавучав. Голуби спочатку злетіли, покружляли трохи, а потім знову всією зграєю сіли на землю — віддалік од пса. Про щось гаряче затуркотіли. Гадаю, що охочому до крихт на собачому носі добряче перепало. «Ну й дивна ви істота. Та хіба ж можна так боляче клювати друга? Адже у вас дзьоб гострий, мов шило, та до того ще й кістяний, а в собаки ніс м'який, м'ясистий. А якби через якусь нікчемну крихту ви влучили ненароком йому в око?» — так, мені здається, картали вони його.

Голуб-вожак щось туркоче, намагаючись виправдатися: «Та що ви, сестриці, адже я хотів лише крихту склонути. Це дзьоб такий гострий. Він винен. Та гаразд, не галасуйте!»

Я уважно спостерігаю за тим, що відбувається, і подумки погоджуюся з голубом-вожаком. Ну хто з нас бачить без дзеркала своє вухо, потилицю чи ніс? Абсолютно ніхто. Та що там голуб, навіть я лише минулого тижня з'ясував, що кирпатий, глянувши в щойно куплене матір'ю трюмо. Якби не було трюмо, то я міг би все життя думати, що ніс у мене такий самий гарний, як у одного співака з «Ореро», який виступав по телевізору. То в яке ж трюмо бідолашний голуб міг побачити, що в нього гострий та твердий, мов ріг, дзьоб? І хоча синє високе небо трохи нагадає блискучу поверхню трюмо, проте, що не кажіть, дзеркало є дзеркало, а небо — це небо.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Людина, яка вміє розв'язувати найважчі задачі на світі.

Перший вид виховання: розповідати казки, пестити, гладити по голові; другий вид виховання: лаяти, давати ляща, повчати.

Мати гарна, а батько егоїст? Думка знавця, який вміє відрізнити тромбон від саксофона. Як мій батько став бухгалтером.

Мій батько — бухгалтер. Працює в червоному триповерховому цегляному будинку в самому центрі міста. Вісім годин на добу він легко, мов насіння лускає, вирішує найважчі задачі на світі. Він ніколи не випускає з рук рахівниці, круглі кісточки якої так і бігають, так і спують по блискучих спицях. Мені здається, що кількість найважчих задач на світі не перевищує кількості цих кісточок. Батько ніколи не розкриває мені дивовижного секрету рахівниці. Навпаки, намагається заховати її якнайдалі.

Часом, коли я починаю занадто бешкетувати, він кличе мене до себе й починає розповідати найцікавіші казки. Помічаю, що мати дуже незадоволена тим, що виховання батька обмежується погладженням мене по голові та розповідями про Тазшу¹ та того короля.

Мати у нас дуже гарна, така гарна, що варто нашим сусідкам тьоті Кульшарі, Майрі та Сайрі постояти поряд з матір'ю та погомоніти, як їхні обличчя робляться ще непривабливіші, ніж раніше.

На думку матері, виховання поділяється на два види. До першого відноситься розповідання казок, погладження по голові, всіляка ласка,— взагалі все приємне. А до другого, навпаки, все недобре: гримання, духопелики, всілякі повчання. Мати не згодна з тим, що батько, обравши для себе перший вид, залишив їй другий — тобто можливість псувати собі нерви. І мати любить повторювати: «Твій батько викінчений егоїст».

Батько має ще одну неприємну рису, через яку настрої моєї гарної матері псується так само швидко, як скисає молоко. В нашій вітальні, де красується шовковий килим, висить на стіні товстобока, з гусячою шиєю віолончель. Грає на ній батько. Звуки, що сидять на струнах рядочком і дрімають, миттю спурхують, тільки-но до них доторкнеться смичок. Дивно, але поки ці звуки встигають дійти до вух матері, вони, невідомо чому, під впливом якоїсь дивовижної сили перетворюються на нявчання кішки та гавкіт собаки. Так вважає мати. І в таких випадках вона йде в найдальшу кімнату і з грукотом зачиняє за собою двері.

Виявляється, мій батько не завжди тягав з собою рахівницю. В пору своєї юності він займався музикою, грав на кобизі², скрипці та віолончелі. То він плакав, виконуючи мелодію, то радісно сміявся. Поведінка його трохи лякала сусідських дідусів та бабусь.

Після закінчення школи батько мріяв вступити до консерваторії. Однак, не ризикуючи одразу ж потикатися до такого високого учбового закладу, він вирішив спочатку винести своє мистецтво на суд учителя співів, який був беззаперечний знавець музики, бо вмів відрізняти саксофон від тромбона та віолончелі. Спочатку знавець відмовлявся — для годиться, але потім погодився. На той час батькові ще й на думку не спадало, що він стане батьком такого чудового хлопчика, як Асан. Тоді він був довготелесий, довгочубий, легковажний юнак з тонкими й гнучкими пальцями.

Одне слово, батько зіграв знавцеві Гаснара Косода. На той час мене ще не було на світі, і тому не можу сказати, добре чи

¹ Т а з ш а — персонаж казахських народних казок.

² К о б и з — національний струнний музичний інструмент.

погано грав батько. А той знавець, виявляється, просто обожнював давати впевнені оцінки всьому, що він знав і чого не знав.

Вислухавши батька, він, копирсаючись сірником у вусі, мовив: «Юначе, ви збираєтесь вступати до консерваторії? Добре, дуже добре. Але, якщо хочете знати, щоб вступити до консерваторії, зовсім не обов'язково відрощувати таке довге волосся. Занадто довге волосся доведеться дуже часто мити». Скінчивши промову, вчитель співів задоволено почухав свого давно не митого чуба, підвів очі, проте... юнака з віолончеллю в кімнаті вже не було.

І восени батько замість консерваторії вступив до інституту народного господарства.

Відтоді віолончель висить на стіні.

Для матері клацання кісточок набагато приємніше, ніж музика Косадо. Аякже! Вміння спритно клацати па рахівниці означає працювати, припосити користь суспільству. Бо лише праця прикрашає і перебудовує людину — це навіть дітям відомо. І батько, який уміє спритно клацати кісточками рахівниці, значно розумніший та кращий за батька, який видобуває з паралельних струн віолончелі різні звуки.

Адже недарма на плакаті, що висить навпроти того триповерхового будинку, де працює батько, написано: «Людина прекрасна своєю працею!» Сказано стисло, зрозуміло й точно, й нема чого морочити голову всякими там віолончелями, токатами, квартетами, а треба працювати. Тобто знай, мурахо, свої можливості, знай, батьку Асана, свою рахівницю! Мати вважає так. А в мене зовсім інша думка щодо взаємозв'язку віолончелі та рахівниці.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Спритність Такена... Безпросвітна ніч. Батько перетворився на мелодію чи мелодія на батька? Як я став барабанщиком. Мелодія, що злетіла в небо, батько, я та цуценя. Білий сніг, діжка, молоток — який чудовий, надивовиж цікавий цей світ!

До того дня я вже встиг набігати повних одинадцять років. Якщо в моїй голові й не виникло жодної світлої та достойної думки з приводу власних одинадцяти років, то інших ця подія, видно, турбувала давно.

Отже, ввечері того дня, коли випав перший сніг і між небом та землею з'явилася сніжно-біла завіса, стіни всіх наших п'яти кімнат аж двигтіли від безлічі гостей. І всі як один були охочі пореготати — з приводу й без приводу.

Проголошувалися гості за те, щоб я завжди був здоровий, щоб дожив до ста років, щоб продовжувався рід Каїрсинових. Тоді я

ще ледь діставав підборіддям до краю стола, але про мене було сказано стільки слів, що вони не вмещалися у просторих п'яти кімнатах. У мене навіть чуб ворухився на маківці: «Будь високий, як гора! Вирости бухгалтером! Стань сміливим батиром!»

Веселощі були у розпалі. Серед розсвервонілих гостей з блискучими очами мій почесний титул «вишукатець торжества» поступово почав втрачати силу, танути, мов масло, що впало в гарячій чай... Мені стало так самотньо, так сумно! І немає поряд жодного приятеля — ні Самата, ні Айгуль, ні Еріка... Лише велемовні та галасливі чужі люди... Сум та печаль дедалі більш охоплювали мене. Хотілося полізти під стіл і заревти, хоча, як і раніше, солодкі слова, що виголошувалися в кімнаті, присвячувалися мені. Щоправда, тепер вони пролітали повз мене, не досягаючи мети. Трохи згодом уже проголошувалися тости за те, щоб і дітей у мене було багато, і кар'єра була вдала.

Я раптом з жахом відчув, що важкі, заяложені жарти гостей. Їхні добрі побажання не дають мені дихнути, душать мене, не дозволяють навіть поворухнутися біля заставленого їжею та пляшками стола. Раптом найогрядніший та найгорластіший дядечко тицьнув товстим вказівним пальцем у бік батька:

— Ей, громадяни, мені здається, Макен міг би дати насолоду нашим вухам грою на цьому, як його... кобизі! — вигукнув він. — Певне, он той... е-е... не просто так висить на стіні. Якщо на стіні висить рушниця, то вона повинна обов'язково вистріляти. Це слова... е... великого пролетарського письменника Олексія Максимовича Горького! ¹ — Гість багатозначно підняв догори палець.

Гості одразу ж загомоніли:

— Правду кажете, Таке!

— Ми шануємо мистецтво!

— А я хочу, щоб заграли «Ех, зарості річкові, комишові...»

Батько підвівся, тремтячими руками осмикнув поли піджака і голосно кашлянув. Потім поглянув на матір благальним, який я ненавидів, поглядом. Мати, поривчасто підвівшись, зірвала зі стіни віолончель і тицьнула її батькові до рук.

— Не вередуй — грай, оскільки Таке просить!

Батько почав грати. Всі п'ять пальців, що тремтіли на струнах, шукали в нескінченному світі звуків загадкові для мене сполучення, і здавалося, наростаючі хвилі сумного голосу почали витісняти все непріємне...

Той, хто сказав «Ми шануємо мистецтво», почав щось шепотіти на вухо вузькоплечій, патлатій дружині, а та, видавши якийсь незрозумілий звук — чи то вереск, чи то сміх, ляснула чоловіка по широченній спині...

¹ Гість помилвся — він переказує слова А. П. Чехова.



Розпатланий дядечко, що просив «Ех, зарості річкові, комишові...», задрімав.

Таке позіхнув, прикривши рота долонею, і, зайшовши до сусідньої кімнати, ввімкнув магнітофон. Потім, спростовуючи плітки про свою вайлуватість, почав кружляти з матір'ю у швидкому танці. Материні щоки порожевіли, вона сміялася.

Всі гості перейшли туди, де гримів магнітофон.

Батько, оглянувши спорожнілу кімнату, підняв віолончель і виїшов надвір. Я — слідом за ним...

Безпросвітна ніч, дзвенить тиша. Падає лапатий сніг. Повітря тепле, приемне... Плавно кружляють сніжинки, ритмічно ногойдуючись у світлі вуличного ліхтаря, і роблять ще товщою білу перину, що вкрила будинок, арик, паркан та гілки дерев. Сніг падає додолу, а лампочка на стовпі, навпаки, здіймається вище й вище. Скрізь усе біле-біле. Навіть на спині Арстана (на той час цуценяти), який самотньо сидів серед подвір'я і прислухався до тиші, нашорошивши вуха, скупчилася жменька снігу. Лише постать батька — чорночубого, в чорному костюмі, була чіткою чорною печаткою на цьому білому тлі.

Батько — чорна печатка, — влаштувавшись на будці Арстана, грає незнайому мені мелодію. Його чуб, звичайно акуратно зачесаний назад, скуйовдився. Батько схилився над віолончеллю, злився з нею. Тепер це єдине ціле, одне тіло. І звуки плачу линуть не з віолончелі, а від самого батька... Батько, мій сумирний батько, який утік з світу матері, Такена, «Ех, зарості річкові, комишові...», з світу цих енергійних та ділових людей, перетворився на мелодію, що заблукала в бездоріжжі й безкінечності сніжно-білого німого світу.

Ця ледь чутна таємнича мелодія, що монотонно повторюється, кличе кудись, ні, не просто кудись, а закликає розбити міцний паркан, що оточує наше тихе подвір'я, і вирватися в неосяжний космос. І здається, що разом з нею і батько здіймається дедалі вище й вище.

— Тату... — розтулив був я рота, проте захлинувся снігом. Рясні сльози омили мої очі. Я раптом відчув, що втрачаю батька, що ця піднесена мелодія, що кличе за собою, забирає у мене батька.

Ой-бай-ау! А що як батько перетвориться на сніжинку і відлетить геть? Що тоді буде зі мною? Адже мати захоплено кружляє в танці з огрядним Такеном. Йї зараз дорожчі веселощі в теплій, затишній кімнаті, ніж рідний син, який тремтить під лапатам снігом!

Підбігши, я смикнув батька за мокрий рукав. Смикнув, знаючи, що вже навіки втрачу мелодію. Але нехай краще зникне цей наспів, зате батько зостанеться зі мною.

— Тату, ходімо додому!

Смичок затремтів, і звук, завмерши на мить, обірвався. Батько поглянув на мене. Я злякано відсахнувся. Людина, яка різко обернулася до мене, не була моїм батьком, який уміє швидко рахувати на рахівниці, це був хтось чужий. Кучерявий чорний чуб, брови, ніс, та й одяг — усе належало тридцятип'ятирічній людині з нашою будинку, але... це був не батько. Він ніколи не дивився на мене таким холодним поглядом. Відгомін мелодії, пофарбований у колір чорної ночі, здіймав дедалі вище й вище хвилясту стіну між мною та батьком. Я на якусь мить навіть зненавидів цю мелодію, яка так захопила батька.

— Чого тобі? Що тобі треба, я питаю?

Я щось невиразно пробурмотів собі під ніс про холоднечу, про те, що час іти додому.

Батько міцно вхопив мене за лікоть і поволік до порожньої діжки. Потім він кілька разів гучно вдарив по діжці дерев'яним молотком, яким вибивають чопа, і тицьнув молоток мені до рук:

— Ось бий так і не збивайся!

І я почав бити — шкода, чи що? А батько заграв на віолончелі. І знову той самий густий, оксамитовий, таємничий наспів, що веде за собою в невідому далеч...

А сніг усе йде та йде.

Звуки, що линули з-під молотка, спочатку були неприємні, потім вони загорнулися в білі сніжинки й, перетворившись на сніжно-білих голубів, що шугали в світі музики, приєдналися до чарівних звуків, народжених дотиком смичка до струн. Вимахуючи крильми, вони закружляли над нашим подвір'ям. І безмовна земля під ногами почала танцювати в такт музиці. Ми втрюх — батько, я та щеня — злилися з усіма цими звуками і поступово, як мені здавалося, здіймалися у височінь...

Мені раптом захотілося обійняти увесь цей світ і одного з його представників, який був від мене на відстані простягнутої руки — Арстана, якого ми взяли на виховання менш ніж місяць тому.

Я простяг вперед руки, проте мої обійми наповнилися лише лапатими сніжинками.

Я злився зі снігом, що оточував мене, з білим снігом, змішаним з легкими-легкими звуками мелодії, і перетворився на невіддільну частку цього світу.

Щуценя Арстан загавкало, витягло мордочку до нескінченного джерела снігу — до неба, до сніжинок, що безперервно падали, і, звісивши вуха, почало підстрибувати на місці на всіх чотирьох лапах у такт мелодії.

З тієї миті батько, я, щуценя, віолончель та білий сніг нерозлучні друзі, вірні товариші... Так само й діжка та дерев'яний молоток...

...Вранці батько пробурмотів щось невиразне про вчорашню

свою поведінку і, невідомо до кого звертаючись, попросив вибачення. Потім, узявши в руки портфель, рушив до триповерхового будинку. Мати, не підводячи очей, витирала фартухом сухі руки...

Не повірите, але ні я за столом, ні Арстан під столом не мали сумніву щодо щирості збентеження матері, але в те, що батько від щирого серця попросив вибачення, й на крапельку не повірили.

Оце тільки ця історія, а так ми начебто живемо дружно. Так вважають усі наші сусіди. За їхніми словами, батько людина сумирна, мухи не зобидить, і працівник хороший («найзразковіший мужчина на нашій вулиці»), а мати — жінка дуже практична, щоправда, «трішки навіжена, а то б...»). Я ж — відмінник, який щоденно просто-таки лантухами носить зі школи п'ятірки («Та чи не занадто він сумирний, цей хлопчик?»). Може, й надалі ми жили б так само мирно, дружно й щасливо, якби...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

**Нові сусіди. Собаки та голуби... Гладкі та дурні гуси-качки.
«Гей, хлопчику, йди-но сюди!» Хан, який ожив через вісім століть.**

Через два роки той самий Такен, який у день мого народження висловив думку про те, що рушниця, яка висить на стіні, обов'язково повинна вистрелити, поїхав з нашого міста. Чи така то вже премудра справа — переїзд, якщо судилося тому бути! Поспіхом завантаживши все своє майно в кузови двох вантажівок і лишивши на прощання клубки чорного диму, Такен на чолі своєї родини виїхав у просторий та цікавий світ.

Того дня мати ходила з червоними очима, батько ж, навпаки, весь час радісно потирив руки.

Вияляється, Такен усіма правдами й неправдами домігся підвищення і переїхав у область. Мене мало цікавить, що таке «підвищення». Мене непокоїть інше — якими будуть наші нові сусіди? Чи є в них діти, мої однолітки? А собака чи голуби? Якби у них на подвір'ї був собака, то й Арстану було б з ким погратися-розім'ятися.

Минуло небагато часу, і нові сусіди заповнили порожнє подвір'я Такена неймовірним галасом та гвалтом. Метушливо, поспіхом було розвантажено речі. Засукавши рукави, їм допомагають батько з матір'ю. Я ж, висячи на паркані і вмістивши все подвір'я в шпарину поміж двома дошками, мовчки розглядаю ЗІЛ, людей, які снують сюди-туди, вузли та здоровенні паки. Щоправда, ніби й немає нічого цікавого, що варто було б розглядати. Приземкуватий чорнявий чоловік кидає паки легко, наче це альчики — гральні кості, видно, це чийсь батько. Худа чорнокоса

жінка з пасмом волосся, що вибивається з-під засмальцьованої хустки, звичайно, теж чиясь мати.

Голосів мені не чути, бо поміж нами криниця з корбою, густо переплетена виноградна лоза, з якої уже знято весь урожай, та тополя з тремтячим листям. Руки, ноги та роти сусідів розпливчасто ворухаться в сизому димі, що пливе над землею з сусіднього подвір'я (настав час палити листя). Я важко зітхнув. Щось не видно ні собаки, ні голубів. Лише качки та гуси репетують у кошиках, що один за одним вивантажують з машини. Гладкі, дурні качки та гуси не вміють ні стрибати, коли лащать, на груди, як Арстан, ні перекидатися в синьому небі, як голуби, і придатні лише для того, щоб потрапити в казан.

Я відвернувся, маючи намір залишити свій спостережний пункт. Зачекай, зачекай! Звідки взявся цей маленький чорнявий хлопчисько? З неба звалився чи з-під землі виліз? Пишний чубчик спадає на чоло. Обличчя кругле-кругле, мов п'ятак, повнощокий гарненький малюк, але у нього, виявляється... криві ніжки. Однак це начебто його зовсім і не засмучує. Засунувши руки в кишені, він оглядається довкола, мовби шукає, на кого б напасти. Постояв, постояв посеред подвір'я і раптом ні сіло ні впало пронизливо заіржав, мов жеребчик, чим дуже злякав мене.

Невже цей клишоногий ще й ненормальний?

Осідлавши довгу палицю, наче коня, він зірвав з голови стареньку шапку і кілька разів підряд хльоснув нею свого тулпара¹. Потім, знову заіржавши тоненьким голоском, почав підстрибувати. Так вибрикує і намагається скинути з себе сідло необ'їжджений кінь. Потім малюк помчав галопом довкола подвір'я. Помчав швидко, аж п'ятами пакивав — дарма що клишоногий.

Мене зовсім вивела з терпцю поведінка цього хлопчиська. В той час, як я стою тут, невдоволений з того, що сподівання мої не збулися, він знай собі гарцює по подвір'ї. Може, гукнути його?

— Гей, хлопчику! — покликав я.

Він нашорошив вуха.

— Іди-но сюди.

Я показав пальцем на стежку. Клишоногий так само швидко, як перетворив палицю на тулпара, обернув коня на палицю і, закинувши її якнайдалі, побіг до мене, кумедно викидаючи руки вбоки. Він оббіг паркан і зупинився переді мною мов укопаний.

Саме цієї миті з-за вантажівки з'явився другий хлопчисько — старший за голопузого і трішечки менший за мене. Теж чорнявий, щокастий, лише обличчя його було плескатіше, ніж у малюка, і ноги не криві.

Порівняно з клишоногим його старший брат, на мою думку,

¹ Тулпар — казковий кінь.

сумирніший. Якщо й випадатиме нам зустрітися, він опустить додолу свої зизуваті очі й намагається швидше прослизнути повз мене. Часом навіть не встигнеш помітити, поглянув він чи ні. Якщо лише раптово озирнешся, минаючи його, впіймаєш його погляд — він нишком роздивляється тебе.

Цей хлопчисько дуже схожий на Чінгісхана з кінофільму, який ішов у нас нещодавно. Йому не вистачає лише настовбурчених вусів та кривої шаблі. Оскільки він такий схожий на грізного хана, то нехай і зветься Чінгісханом. Ось так ожив через вісім століть хан, про якого ми знали з книг та кінофільмів.

У казахів є звичай і оселедець на маківці залишати, й давати дітям ім'я Чінгісхан. Але прізвисько... Та що вдієш, коли воно, хоч як намагаєшся прогнати його з пам'яті, саме чіпляється за язик, прилипає, мов жуйка? Та цьому упертюху так і треба! Бачимося мало не сорок разів на день, а й досі не познайомилися! Хіба важко йому простягти по-сусідському руку й сказати: «Мене звати так, а тебе як?» Адже не тигр я, не розтерзаю, якщо підійде ближче.

Я помітив у нього звичку не випускати з-під пахви лука з мотузкою тятивою. І кілька разів бачив, як він, примружившись, цілився в горобців, що безтурботно цвірінькали на деревах. І як не називати Чінгісханом впертого хлопчиська з косуватими очима, з луком наготові, який анітрохи не жаліє бідних горобців!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Чінгісхан — хлопчик красномовний. Безглузді міські горобці.

Як зумів мені сподобатися хлопчисько, що образив мене.

Його огидні міркування про голубів, пір'я та стріли. Я вважаю себе розумнішим від вовків, які виховали дитину. Таймас, який проковтнув... цуценя.

Одного разу, вийшовши вранці з дому, я побачив Чінгісхана, який, причаївшись за парканом, цілився в голуба-вожака. Той спокійно клював на даху зерно. Підбігши до сусіда, я добряче штовхнув його. Він різко обернувся.

— Навіщо цілишся?

— А що, хіба це твій голуб?

— Байдуже чий, а стріляти не дозволю!

— Ти ба! — спроквола мовив він. — Не те що маленькі голуби, а навіть величезні корови, барани та коні створені для того, щоб їх знищувати.

— Хто це сказав?

— Хіба ти не знаєш, що я маю очі? І хіба ці очі самі не бачать,



що вівці, корови та інші тварини довкола нас забиваються на м'ясо? І ріже їх людина. Я теж людина. То чому б і мені не підстрелити голуба?

Ой, що це? Чингісхан говорить доладно й гарно, як у кіно! Наче дорослий... «І ріже їх людина... То чому б і мені не підстрелити?..» Проте, хоча й говорив він так доладно, я, щиро кажучи, нічого не збагнув.

А він продовжував бурмотіти, насупивши брови і дивлячись собі під ноги:

— О-о, аульські горобці хитрі й спритні. Коли вони полюють на всяких там комах, то найобережнішого свого товариша лишують на сторожі. Варто підвести лук та прицілитися, як одразу ж: «Цвірінь-цвірінь — ховайтеся-рятуйтесь!» І всі вмить розлітаються, мов ціла пригорща дрібних камінчиків, підкинутих вгору. В цьому теж виявляється їхня хитрість — якщо, мовляв, розлетітися вріз-нобіч, стріла не влучить у жодного з нас... А міські горобці, виявляється, такі самі безглузді, як і оці дурні голуби, які вміють лише зерна дзьобати. Сидять собі, цвірінькають, поки до них упитул не підійдеш. Чого в місті багато — то це машин. Горобці звикли до їхнього шуму і розучилися боятися. Адже на них навіть не замахуються. Не може бути, щоб і міським хлопчикам не хотілося стрільнути в них. Хочеться, звичайно! Однак ви боїтеся, бо коли не поцілите в горобця, то ваш камінь неодмінно влучить у чиєсь вікно. Он як тісно будинки притислися один до одного! А не поцілиш у шибку, то влучиш комусь у голову. Людей тут більше, ніж горобців...

Он який, виявляється, огидний цей зизоокій! І скільки я не розмірковував, якими вагомими доказами затулити йому рота, так нічого й не пригадав з прочитаних книг, жодної путньої фрази... А може, за те, що він збирався вчинити таку жорстокість, відлупцювати його добряче?

Часом і справді горобці, радісно цвірінькаючи, сидять на гілках і не знають, куди подітися від утіхи. Презирливо та бундючно поглядають вони на безкрилих, які, можна сказати, в мільйон разів більші та дужчі за них. І мимоволі хочеться пожбурити в цих задавак каменем. Пожбурити, звісно, можна, але для того, щоб поцілити, треба бути таким самим влучним стрільцем, як Чингачук — Великий Змій. Та, на жаль, Чингачук був на землі лише один. А якщо цілитися не славетний мсливець, то хто може сказати напевно, що камінь, навіть не зачепивши горобця, не впаде на голову Арстану, який грається зі своїм хвостом? Адже як-не-як це місто, а не широченний степ. А якщо голова Арстана зостанеться цілою, то розіб'єш шибку...

Ой, виходить, я думаю не стільки про голубів, скільки про свої вікна і про те, щоб камінь не влучив у голову Арстана! Отже, я

ічим од Чінгісхана не відрізняюся і цьому чорнявому хлопчиську немає потреби доводити мені, що він казав правду.

Сусід наш, звичайно, хлопець шкідливий, та він чомусь починає мені подобатися. Адже до цього часу мені ніхто, вступивши очі в землю, не говорив стільки правильних слів. А коли так, то нема чого стояти, краще взяти та повести його знайомитися з Арстаном та голубами. Здається мені, що цей бідолаха й уявлення не має про голубів, які перекидаються в небі або урочисто шугають там, торкаючись крильми сонячних променів. Не знає він і про улюблену розвагу цих птахів, коли вони сідають людині на плече й довірливо заглядають в обличчя своїми круглими, мов намистинки, очима. Інакше хіба захотілося б йому, прицілившись з лука, перетворити цих дивовижно гарних птахів на клубок пір'я?

Стріла чорнявого хлопчика не помчить у голубів, якщо він сам побачить їхній політ у небі, їхнє блискуче, мов срібло, пір'ячко.

Я показав Таймасу (так, виявляється, звать Чінгісхана) корм, насипаний для голубів, будку Арстана, зроблену з дошок тієї самої пивної бочки, що спорожніла в день мого народження, гасло, написане на будці моєю власною рукою: «Хай живуть видатний школяр Асан Каїрсинов та відмінний слідопит Арстан!»

Хоча Арстан ніяк не висловив свого ставлення до Таймаса — ні ласкою, ні гарчанням, пес явно сподобався цьому хлопчикові. Він погладив собаку, спробував потягти за ошийник. Потім висловив цікаву пропозицію, що, мовляв, цього пса можна було б запрягати в санчата, як це роблять ненці та чукчі. Я ж, захопившись, розповів йому, скільки пташенят виводять голуби. Почав був навіть шкварити напам'ять уривок з книги «Посібник для розведення домашніх голубів», однак цей двійник Чінгісхана, народжений через вісім століть, заплющив очі й позіхнув. Щоправда, помітивши голуба з пір'ям, що переливалося, мов веселка, він захоплено вигукнув:

— Та й гарно можна було б стріли прикрасити таким пір'ям! Почувши це, я навіть сторопів. Цей хлопець, звісно ж, чудово розуміє: щоб отримати пір'я голуба, треба його вбити. Як все-таки влучно я прозвав його Чінгісханом! Він і справді зменшена копія жорстокого хана, який руйнував міста. Добре, що цей хан на зріст невеличкий, та й сили має небагато. І нема у нього під началом великого війська. Інакше б...

І того ж вечора, лягаючи спати, я вирішив розпочати перевиховання Таймаса. По-перше, хоча б тому, що я старший за нього. По-друге, «піонер повинен завжди надавати молодшим шефську допомогу» (з «Правил поведінки учнів», що висять у нашому шкільному коридорі).

Він ще молодий, його можна перевиховати. Он в Індії вовки виховали людську дитину. Асан же, щиро кажучи, вважає себе розумнішим від вовків, які лише й уміють гарчати треба чи не треба та душити овець.

Минув місяць.

На той час ми з Таймасом уже по-справжньому потоваришували. Разом ідемо до школи, разом повертаємося. Хлопчик він винахідливий. Якось увечері, рятуючись од пронизливого вітру, ми сиділи з ним на подвір'ї під стіжком сіна і розмовляли. Раптом у нього забурчало в животі. Я поглянув на нього, а він спокійнісінько каже:

— Щоб сусідське цуценя не бігало за мною слідом і не гавкало, я його проковтнув. Видно, воно зараз і скавучить у моєму животі.

Я засміявся.

Наступного ранку, схопивши портфель, вибіг я на вулицю. А там завірюха... Вітер, сніг... Білі сніжинки вмить обліпили мене, і я перетворився на стовпчик снігу. Єдина відмінність — те, що рухаюся. Я вирішив зайти до Таймаса. Тим більше, що часу до школи було досить. Він ще й не вставав, виявляється. З-під ковдри виблискували лише очі.

— Вставай-но, ходімо до школи!

— М-м... — похитав він головою.

— Чому?

— А я... У мене... живіт болить... Бо вчора цуценя проковтнув.

І довелося мені самому йти до школи.

Я дедалі більше переконувався в тому, що Таймас схожий на свого тезку — руйнівника міст — лише зовні. Справді, якщо не враховувати його пристрасті стріляти по птахам, то він зовсім непоганий хлопець. З того часу, як потоваришував зі мною, він навіть кинув свою погану звичку носити під пахвою лук.

Старанний. Енергійний. Кмітливий.

І я остаточно повірив у нього. Траплялося, я раптом просплю — то він випускає голубів з клітки. Гуляє з Арстаном. На цей випадок у нього в кишені завжди є бублики або печиво. І Арстан так звик до Таймаса, що часом, коли ми йдемо поряд, пес, не знаючи, до кого першого лащитися, кидається то до нього, то до мене:

Чорний кіт, який втратив мою довіру. Зникнення білої голубки, а потім і голуба-вожака. Якось, повернувшись зі школи... Таймас торгує. Злодій не знітився, навпаки, сам погрожує. Мені зовсім не хочеться скрутити собі в'язи...

Одного разу безслідно зникла біла голубка, та, яку я найбільше любив. Спочатку я подумав, що вона приєдналася до якоїсь чужої зграї, політає і повернеться. День почекав — не прилетіла. Два почекав — ні слуху ні духу. Біла голубка так і не повернулася. Я засмутився. Спробував запитати Таймаса, але... Він витріщив на мене очі, потім поглянув на небо і сказав:

— Білу голубку зжер чорний кіт.

І виволік з дому чорного kota, ляснувши його кілька разів по носі. Кіт видерся, заволав не своїм голосом і, описавши в повітрі чорну дугу, переплигнув через паркан. І Таймас повторив, чітко вимовляючи кожне слово:

— Голубку зжер чорний кіт.

Чорному котові довіряти не можна. Адже він і справді, причаївшись і хижо світячи очима, чатує на горобців у садку. Припускаю, що й білу голубку він міг з'їсти.

Не минуло й двох-трьох днів, як я втратив свого красеня, сизого голуба-вожака. Ну, припустимо, що біла голубка молода, дурна — то й не помітила, як опинилася в котячих пазурах, але ж вожака ніяк не звишувати у легковажності. Роззявою він ніколи не був. Та й що це раптом сталося з чорним котом, чому він підряд проковтнув і білу голубку, і сизого? Ніби забракло йому мишей чи безтурботних горобців!

Останнім часом Таймас став особливо старанний — чистив личку, на якій сиділи голуби, перебирав для них зерно. Я запитав у нього й про сизого, але він, поглянувши на небо, похитав головою. Я скільки міг лаяв сизого голуба-вожака. Бодай ти пропав! Йому й діла, виявляється, немає до того, що я не рік, не два, а цілих три турбувався про нього! За цей час у нього з'явилося численне потомство, він навчив літати своїх онуків. Ступав поважно, вибирав найкрупніші, найчистіші зерна. А тепер він спокійнісінько залишив того, хто його годував, виховував, і полетів, волоцюга, світ за очі!

Одного разу я повертався зі школи. Раптом з подвір'я будинку з блакитними ворітьми почулося туркотіння, лопотання крил... Знайомі звуки... Підплигнувши, я вчепився за паркан, зазирнув на подвір'я і... Біля паркану, міцно прив'язаний за лапку, бився мій сизий голуб. Змахуючи крильми, він не міг хоча б трішечки здійнятися над землею, не те що обірвати мотузку. Ледь стрепенеться

й одразу падає. Навколо нього з'юрмилися хлопчак. Вони сміються і лякають себе по ногах. Миттю переплигнувши через паркан, я вигукнув:

— Ану, дрібното, геть!

Хлопчак відбігли і з'юрмилися віддалік. Тільки-но я хотів розв'язати мотузку, як бідолашний малюк голосно зарепетував.

— Гей, ти чого?— збентежився я.

— Це... мій голуб...

— Що-о? А це кесе ¹ ти бачив? — я підсунув йому під ніс кулака.

— Б-а-чив...

— А це що? — я показав йому другого кулака.

— Два кесе...

— Правильно. А тепер скажи, де ти взяв цього голуба?

— На ножика виміняв.

— З ким же ти помінявся, мушко ти моя?

— З вашим... сусідським хлопчиком, який переїхав...

...Сусідський хлопчик... переїхав... Хто ж це до нас переїхав? Звичайно ж, Таймас!

Я вилетів на вулицю. Лють, що кипіла в мені, просилася назовні. Цей хлопець і справді, виявляється, Чингісхан. А втім, навіть набагато гірший за свого давнього двійника.

Коли я вбіг на подвір'я, Таймас розкидав голубам корм. Одне з пташенят сиділо у нього на плечі. Таймас — викапаний хлопчик з плаката біля школи, на якому величезними літерами написано: «Діти — наше щастя і майбутнє!» І там, на плакаті, червонощокий, кучерявий хлопчик теж весело дивиться на голуба, який сидить у нього на плечі. Щоправда, Таймас не кучерявий і не червонощокий, але стоїть у тій самій позі.

Я не стримався й одразу кинув йому в обличчя гнівні слова, що викривали його підлість, невміння цінувати добре до себе ставлення. Він анітрохи не збентежився, спокійно поглянув на голуба, який сидів у нього на плечі, ніби запитував: «Невже це правда?» Згадавши байку Крилова «Ворона та лисиця», яку ми вивчали напам'ять ще в третьому класі, я сказав Таймасу:

— Ти хитра лисиця, яка вкрала сир!

Закопилівши губу, він відповів:

— Неправда. Я не сир вкрав, а голуба.

Я кричав на нього, докоряв, нагадав, що «кінець будь-якої крадіжки — ганьба». Хотів сказати ще й про те, що в казках «Тисяча й одна ніч» розповідається, як злодіям відрубували руки, але згадав, що цю книгу я прочитав потай від батьків, і промовчав.

¹ Кесе — велика чашка без ручки.

Розлютований незворушним виглядом Таймаса, я зірвав з його голови шапку і сховав за спину.

— Віддай шапку! — простяг він руку.

— Ну, як воно — красти голубів, га? Якщо хочеш знати, то красти ще більший злочин, ніж віднімати. Ти чому...

Договорити я не встиг, бо Таймас постояв, постояв і раптом... упав навзناк посеред купи голубів. Потилиця його глухо стукнула об землю. Наполохані голуби знялися вгору й повсідалися на даху.

Таймас почервонів і почав бити ногами по землі. Очі вилупив, а маленький його рот скривився від німого крику.

Я зовсім розгубився і чомусь почав гамселити по замету його шапкою.

Від Таймасового будинку до нас бігла жінка з плескатим обличчям в широкому платті. Ой, та це ж Таймасова мати! В руках у неї був віник.

— Ой-бай! Убили! Адже вбили! Хто ж зачепив, боже? Ох нещасна моя дитинко! — закружляла вона довкола синочка, який лежав горілиць.

На того, хто «зачепив» її синочка, вказав не «боже», а сам Таймас. Він раптом завищав і тицьнув пальцем у мій бік.

— А, то це ти, каракурте! Щоб тобі не вирости і скрутити в'язи! Я тобі покажу!

Я втік, зовсім не бажаючи скрутити собі в'язи і не вирости.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Який же вихід? Мрії Арстана про юшку та дещо про його недоліки.

Того дня я сховався в найдавший куток подвір'я і, поклавши руку на обкладинку своєї найулюбленішої книжки «Робінзон Крузо», запрявся: ніколи більше не дружити з поганим хлопчиськом. Хіба міг я вчинити інакше, якщо Таймас продав нашу дружбу за пару голубів?

Не знаю, скільки б ми ще з ним ходили одини повз одного, насвистуючи: «Лупатий, ти не чіпай, і я не зачеплю... ах-ах-ау...», якби Таймас не вкоїв нову штуkenцію. Він почав запрягати Арстана в санчата! На його думку, зовсім не обов'язково вирушати в тундру, щоб мчати по білому полю на запряжених собаками санях. Для цього треба лише причепити мотузку від санчат до ошийника пса і хльоснути його кілька разів лозиною. І лети собі вперед, словнюючи околиці захопленими вигуками. Собака є собака. Трохи поскавулівши та висловивши в такий спосіб незадоволення своєю нещасною долею, він потім все одно мчить

вперед. І ти можеш підкрутити вуса (якщо вони в тебе, звичайно, є) і зручно вмотитися в санчатах. Як би там не було, пес, зрозуміло, не вчинить тобі поганого.

Якби на місці Арстана опинився б інший собака, ще невідомо, чи погодився б він з думкою Таймаса. Але ж наш такий телепень, не тільки не гавкне на чужого, а навіть власного харчу не захистить. Ось приклад.

Минулого тижня мати насипала в Арстанову миску юшки, що зосталася від обіду, і пішла до будинку. Пес виліз з будки, спочатку поглянув на kota, який походжав двором, потім широко роззявив пащу і позіхнув. Так він дав усім зрозуміти, в тому числі й котові, що не дозволить доторкнутися до своєї їжі, поки він тут. Попоївши юшки, він підвів голову і задоволено примружив очі. Хто знає, може, він мріяв у цю мить про те, як проковтне жирний шматок м'яса з кістки, яка лежала на дні миски.

Мріяти приємно, однак якщо одразу ж не приступиш до здійснення своєї мрії, вона може перетворитися на міраж. Потягування та позіхання — ці вправи пса надто затяглися. Наостанок він ще раз примружився, а коли розплющив очі, то... побачив, як сірий пес з сусіднього будинку поклав перед собою його кістку і з хрускотом гризе її. Така безсоромність, якої й світ не бачив, просто-таки приголомшила Арстана. Гадаєте, сірий пес, побачивши його стан, облишив кістку? Ще б пак! Навпаки, ще міцніше затис свою здобич рівними та гострими іклами і загрозово загарчав.

Що залишалось Арстанові? Завищати. Він ніби говорив: «Друже, як же це розуміти? Ну гаразд, гаразд, заспокойтеся, заспокойтеся... Я лише хотів нагадати, що вам до лиця інші вчинки, та й більш нічого».

Поведінка собаки, який забув пристойність та сором і з хрускотом розгризає кістку у нього перед носом, все-таки обурила мого пса — його наче окропом ошпарили. Арстан заходився дряпати кігтями землю. Загарчав. А нахаба, зайнятий кісткою, навіть уваги на це не звернув. Нарешті мій пес не витримав. Сердито підскочивши до злодюжки, він торкнув його лапою: «Вибачайте. Ви прийшли в гості? Не заперечую. Та чи не краще буде, якщо ми разом поласуємо цією кісткою?» Чотириногий нахаба не став розмірковувати про правила пристойної поведінки за столом і у відповідь вкусив Арстана за лапу. Потім, ухопивши випущену кістку, вибіг з подвір'я. Арстан же завив так, що в мене мурашки по шкірі побігли. У такий спосіб він, мабуть, висловив свою думку про деяких невдячних створінь...

Штовхнув щосили... та ж сама картина. Розум за вісімдесят карбованців. Солідний пес, який будить цуценят. Кістка — Арстан—санчата—Таймас. Хлопчик, запряжений у санчата. Одна з найвредніших часток світобудови і календар, що точно вказує, коли схід та захід сонця.

Отже, Таймас, кидаючи зверхні погляди, зручно вмовстився в санчатах, в які запряжено нашого здоровенного пса.

Не кліпати ж мені очима на таке нахабство? Я підбіг до них, відв'язав Арстана і щосили штовхнув його в бік — за безвілля та відсутність самолюбства. Він уривчасто гавкнув і кинувся тікати. А Таймас і не запротестував, і не подякував. З тим самим благодушним виразом обличчя залишився сидіти в санчатах...

Минуло кілька днів. Я розчищав подвір'я від снігу, коли раптом з вулиці долинув якийсь галас. Глянувши через паркан, я побачив ту ж саму картину: Таймас вимахує лозиною, Арстан, як кажуть, кривавим потом обливається, але не може зрушити санчат з місця.

Цього разу Таймас був не сам: ззаду до нього прилип Клишоногий, його братик.

Рот у нього до вух — мабуть, од задоволення.

Санчата й з місця не зрушили. Тоді Таймас, обернувшись назад, щось прошепотів братику. Той, загрибаючи сніг кривими ногами, помчав до свого будинку.

Будь-що я вирішив дочекатися, коли знову зустрінуться в просторі ці дві точки: Таймас і Клишоногий.

Арстана ж я ладен був розірвати на шматки. Адже його дужим лапам може позаздрити будь-який пес. А в кого ще такі гострі ікла? Ну, якщо навіть у хід їх не пускати, якщо тільки загарчати — то й цього було б досить, щоб і Таймас, і Клишоногий розбіглися, мов полохливі зайці!..

Арстана ми взяли на виховання зовсім малим у одного нашого далекого родича. Виявляється, Арстан любив нишком хапати людей за штани. І наш родич надумав продати цуценя на собачому базарі, коли те трохи підросте.

«Може, й пощастить карбованців за вісімдесят... Вчора цей вісімдесятикарбованцевий лобуряка, хай йому біс, подер нашому шановному гостеві кримпленового костюма за сто вісімдесят карбованців... Недарма кажуть, що й ведмедя можна навчити молитися з допомогою палиці. Ви прийшли вчасно... Заходьте, будьте гостем!» Усе це дядько казав батькові, ганяючись по подвір'ю за Арстаном з батогом у руці.

«Коли я ввійшов на подвір'я, він уже добряче побив цуценя...

Так шкода мені стало бідолашного малюка! Я похапцем вийняв з кишені вісімдесят карбованців і сказав: «Бери, любий, тільки припини, будь ласка, бити собаку». Сказав, взяв цуценя за ошийник і повів з собою». Так батько розповідав матері.

«Дурні голови, в яких розуму й на вісім копійок немає, нездатні такі гроші витратити на добру справу»,— відповіла мати.

Цуценя незабаром звикло і не цуралося нас. Поступово загоїлися й рубці від батога. Шерсть залисніла. Змінилися й звички пса. Тепер уже Арстан був не те розлючене цуценя, яке жило колись у нашого далекого родича.

З настанням темряви воно гралося зі своїми однолітками із сусідніх дворів. Проте одна якість, здобута ним під впливом батога, вже ніколи не полишала його — це перечити волі істоти, яка зветься людина. Скаже: «Лягай!» — значить, треба притиснутися грудьми до землі, вдихаючи її запах. Скаже: «Біжи!» — значить, треба мчати вперед наввипередки з вітром.

«Ох, і як тут не мчати, адже в руках у людини зброя страшніша, ніж мої гострі, мов ніж, ікла: батіг, що сичить, мов змія, будь-який камінь на вулиці, кожен уламок... Навіть лозина в руках бешкетливого хлопчиська, який нещодавно переїхав сюди, не поступається батогу. Ох-ох-ох...» (Вільний переклад на людську мову думок Арстана.)

А взагалі Арстан дуже показний пес і могутнім своїм гавканням може вмить розбудити всіх навколишніх цуценят...

Клишоногий приніс з дому велику обгризену кістку. Таймас міцно прив'язав її до довгої палиці, сів у санки. Протяг палицю над головою Арстана, звисив кістку над самісіньким носом пса. Арстан обережно і навіть поштиво обнюхав кістку, проте все-таки не зрушив з місця.

Малюки, які з'юрилися довкола санчат, загомоніли:

— Набрехав! Набрехав!

— Арстан не побіг за кісткою!

Отже, відповідно до задуму Таймаса, пес повинен був помчати за кісткою, що висіла біля самісінької його морди. І що швидше він бігтиме, то гірше, бо з тією ж швидкістю віддалятиметься від нього кістка. Уявляю — попереду висить приманка, а за нею, висолопивши язика, мчить обдурений Арстан! А в санчатах розсядуться розумні брати! Адзуськи!

Я рушив до них. У скронях у мене гупало, і все перед очима розпливалося. «Подивимось, хто розумніший... Таймас — розумний, а всі інші дурні, так? Зараз, зараз...» Губи мої ворушилися, проте своїх слів я не чув.

Насамперед я зняв мотузку з шиї Арстана. Потім стяг з санчат Таймаса і міцно прив'язав цю ж саму мотузку до його паска. Кістку на кінці палиці поміняв на суджук, який прихопив з дому

для Арстана. Тепер, любий Асане, можеш сам розсітися в санчатах і, простягнувши ковбасу під самісінький ніс осоружного хлопчиська, поганяти його вперед.

Я так і зробив!

— Ану тягни!

Наскільки я його знаю, Таймас не потягне, навіть якщо земля під ним розступиться. Про це я подумав одразу, тільки-но вмос-твився у санчата. І якби він заревів, якби з його рота полилися всілякі жалісні слова, хіба б я не відпустив його, спершу давши потиличника і тицьнувши круглою довбешкою в сніг? І хіба потім не допоміг би йому підвестися і, обтрусивши з нього сніг, не вказав би на кілька конкретних шляхів, як стати людиною, чи не провів би додому?

Проте Таймас рвонувся вперед! Та ще й як! Тягне, зігнувшись і впираючися п'ятами в землю. Малюки захоплені. Але він, мов на дзижчання мух, не звертає на них жодної уваги. Хоч сні його й наповнені слізьми, він все-таки тягне санчата. Він біжить під сніжинками, що повільно спускаються з неба і сріблясто виблискують у промінні сонця. У такий спосіб упертий хлопчисько висловлює свою ненависть до мене!

Лють закипіла в моїх грудях, і я вигукнув, як гукають безстрашні батири:

— Ось вона, твоя смерть! Просто за спиною!

І вперіцив його поміж лопаток лозиною. Чисте повітря наді мною розчахнулося навіл, і Таймас гепнувся в сніг.

Якщо ворог упав, значить, він переможений. Лежачого не б'ють. Зістрибнувши з санчат, я підняв Таймаса, відв'язав од його паска мотузку.

— Навіщо ти бив Арстана? Тепер сам знатимеш, чи приємні побой!

— Арстан собака, а я людина. Собаку можна бити. А мене бити ніхто не має права, крім батька. А ти мені не батько. Спробуй вдарити... В суд подам.

— А хто тебе судитиме за те, що ти вкрав і продав голубів, за те, що бив лозиною невинного собаку?— запитав я.

Я радів і одночасно дивувався зі своїх мудрих, ніби вичитаних у книжці, слів.

Витерши мокре обличчя і копірсаючи сніг носакон, Таймас пробурмотів:

— Я... Я... ненавмисне. Не віриш, то подивися на вчорашній аркуш календаря. На його звороті намальовано такого самого хлопчика, як я. Він мчить на санчатах, запряжених собакою, простягнувши над ним палицю з прив'язаною на кінці кісткою. Календар не помиляється, все правильно описує. Назву місяця, дня тижня, коли схід та захід сонця.

Що й казати, Таймас цими словами одразу заткнув мені рота. Розгубившись, я втупився в небо — сонце ніби затуманилося. Таймаса, звичайно ж, можна було примусити замовкнути, але що скажеш проти календаря, який точно завбачує, коли схід та захід сонця...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Бідолашні мої ноги, що ступали по землі... Користь сорока чотирьох звуків, або Один рядок із зошита. Як я перетворився на телепрограму. Яким чином можна стати розумником.

...Несподівано мої ноги, що завжди твердо ступали по землі, злетіли вгору, а сніговий замет з якоюсь нерозумілою швидкістю наблизився до моїх очей. І я відчув, як за пазуху, за комір набився сніг, а голова моя встряла в замет. Краєм ока я таки встиг помітити, що позад мене стоїть, засукавши рукави, розгнівана жінка. Обличчя її блищало, мов дно мідного таза. Ой, та це ж Таймасова мати, яка минулого разу обспала мене прокльонами та розмахувала віником!

Тільки-но розтанув сніг, що набився мені до рота, мені захотілося заревіти — голосно, на цілу вулицю. І я вже паморщив носа, як раптом мені сягнула думка: «А хіба я в чому-небудь винен, щоб плакати? За мною немає ніякої провини! Навіть такої, що вмістилась би на вістрі голки! Таймас бив собаку, за це я покарав його самого! Частування за частування, як кажуть, мед за пиво! Рахунок 1:1. А оскільки так, то треба зціпити зуби й мовчати».

І я, намагаючися прогнати з пам'яті такі слова, як «сльози», «плач», вирішив охолоннути спочатку — відкусив кілька шматків сніжки.

Мати схопила Таймаса за руку і потягла додому. Як тільки вони ввійшли до будинку, я відштовхнувся руками від замету й підвівся. І тут почув глузливий шепіт, сміх. Іншим разом я вже дав би волю сльозам, але після такого дружнього іржання цих маленьких «жереччиків» передумав. Ні, любі мої, ви всі швидше задубієте на морозі, ніж побачите сльози на очах Асана! Не для того я запрягав в санчата Таймаса, щоб самому ревити, мов дурне верблюденя!

Арстан, висолопивши язика, сидить спокійно й озирається довкола. І чого б ото я посміхався? Невже він радів і тоді, коли сусідка тицьнула мене головою в замет? В кіно дивився, як там собака, побачивши, що господар упав, не радіє, а кидається на того, хто його скривдив. Ну, хай Арстан не виявляє такої само-

відданості, але міг би він гавкнути хоча б разочок, загрозливо загарчати, коли Таймасова мати дала мені запотиличника!

Я спересердя сплюнув під ноги. І, ніби звільнившись від образи, що стискала груди, поплентався додому.

...Як все-таки важко розмовляти після того, як досхочу наїсн-ся юшки. Проте хоч-не-хоч, а доводиться розмовляти. Таке залізне правило, встановлене в нашому домі. Щоразу перед сном я повинен розповісти, нічого не приховуючи, про все, що зі мною сталося протягом дня. Наприклад, так: «Прокинувся, голосно позіхнув, глянув у вікно, побачив, що величезне жовте сонце, всміхаючись, повзе, здійсмається вгору. Протерши очі кулаком, вийшов надвір. Безперервно скрекотала сорока, всівшись на даху сарая. Голос у цього птаха страшенно неприємний. Кинув у собаку каменем, потім пішов до будиночка... схожого на шпаківню». Потім я розповідаю, з ким побився, з ким помирився, через який арик стрибав — словом, усе моє життя протягом дня повинно бути розписане перед батьком та матір'ю, мов старанно виведений рядок у зошиті.

Ви купуєте телепрограму? Так, так, ту саму програму, де розписано все: о котрій годині, аж до хвилин, за якою програмою, який мультфільм, вистава чи концерт будуть показані. Ось так само, як у програмі, і я зобов'язаний докладно розповісти про свій день. Або ж, інакше кажучи, приблизно до десятої години стопроцентно розумний, нормальний хлопчик повинен перетворитися на телепрограму й сумирно лежати перед батьком та матір'ю.

Потім батько та мати починають обговорювати мої хороші й погані вчинки за день, роблячи це так само, як звичайно обговорюють програму телебачення: «Цей фільм старий... О, об одинадцятій годині йтиме «Дос-Мухасан»!

«Дос-Мухасан»? Та вже набридло слухати це щодня. Давайте краще подивимось японську естраду...»

Щоправда, мої батько й мати не з тих, які починають панікувати через дрібниці чи лаяти мене з будь-якого приводу. Але все одно — подумайте самі, чи приємно, що тебе щовечора обговорюють, ніби ти й не людина, а двокопійчана програма, надрукована на поганому газетному папері! Проте доводиться терпіти — оскільки ти сам ще не батько й не мати.

Ось і зараз після вечері я перетворився, як завжди, на програму, а за півгодини зробився зразковим тринадцятирічним хлопчиком. Не приховав я й своєї сварки з Таймасом. Розповів і про те, як потрапив головою в замет.

Багатозначно презирнувшись, батьки одразу ж зникли в сусідній кімнаті й двері зачинили. Я позіхнув, поглянувши у вікно, за яким уже чорніла ніч. А в сусідній кімнаті, цілком імовірно,

мої батьки за допомогою меча під назвою «слово» безжалюбно розсікали мене на частини...

Пролунав бій настінного годинника. Я здригнувся. Грюкнувши дверима, вибігла на вулицю мати. Батько повернувся до кімнати й заходився стукати по столу кісточками пальців. Так-тук, так-тук... Пальці з довгастими нігтями пробивають мій череп і б'ють вже по мозкові... Мені важко витримати...

Різко рипнула хвіртка, загавкав Арстан. На подвір'ї залунали голоси. Відчинилися двері, і перший увійшов Чингісхан, тобто Таймас, а слідом його батьки та моя мати.

Таймасового батька так близько я бачив уперше. Невисокий на зріст, кременний, кривоногий. У руках, на яких чітко проступали жили, нагадуючи Каракумський канал на контурній карті, він бгав облізлу шапку. Переступаючи через високий поріг, він перецепився і щось пробурчав собі під ніс.

Мати ж Таймасова важко впливла в кімнату. Рукави її плаття й досі були засукані. Вона весь час якось дивно відкидала голову, наче кінь-аргамак. У куточках очей спалахують і гаснуть холодні іскорки. Всім своїм виглядом вона мовби говорила: «Ну, я прийшла, що ж далі?»

Мені такі пихаті люди не подобаються.

Батько метушливо запропонував стільці. Приземкуватий Таймасів батько хоча й переступав ногами, проте далі порога так і не рушив. Зостався стояти там. Мати ж, навпаки, одразу підійшла до мене. Сором'язливо, мов юна дівчиця, сівши на стілець, вона раптом спритно вхопила мене за ніс шорсткими пальцями. Я ледь не загорлав з переляку. Правою рукою вона тримала Таймаса, який, здавалося, збирався вирватися.

— І сват спокійний, як кажуть, і сваха сумірна... І де це бачено, щоб сусіди гризлися, мов собаки, га? Соромно, коли хтось побачить чи почує! Миріться, бо обох в землю вгачу і назад висмикну! І не кажіть потім, що не попереджала! В пух і прах вас рознесу! Бодай не носити мені свого імені!

Я здивовано витріщив очі і втупився в матір. Вона стоїть, склавши руки, і суворо дивиться на мене. Тоді я благально подивився на батька, просячи допомоги у нього. Батько киває головою, ніби згоден з тим, що балакуча жінка збирається в пух і прах рознести його єдиного сина. Батько ж Таймасів, навіть натягнувши на голову свою облізлу шапку, не відриває очей від стелі, ніби вишукує на ній зорі.

Мати погладила мене по голові м'якою, теплою долонею. Я відчув на своїм обличчі її подих.

— Ну помиріться ж, послухайтеся!

Батько закурив і, випустивши кілька густих сизих кілець диму, закашлявся. Потім сказав:

— Так, мій син розумник. Якщо він і справді схожий на мене, то помреться.

Батько, мати, Таймасові батьки (про нього самого я напевно не знаю) — всі завмерли в чеканні. Вони, здавалося, й справді хотіли довідатися, чи я дійсно батьків син. Однак це вже протягом тринадцяти років записано у свідоцтві про моє народження, що лежить на самісінькому денці материнної шкатулки.

Простягнувши Таймасу руку, я довів, що такі найсправжнісінький син свого батька.

Всі загомоніли.

— Давно б так!

— Який розумний хлопчик!

Ось так, завдяки примиренню, я дивом перетворився на розумника. Отже, виходить, що коли почнеш миритися з усіма людьми підряд, то, можливо, зрештою станеш навіть мудрецем.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Хай живе мир між сусідами! Ціна мені дві копійки.

Покори вчить палиця й ще раз палиця.

Чого не вистачає Таймасові?

Я дуже образився на Арстана. Я був пригнічений тим, що Арстан хоча й походить з собачого племені, проте ніколи не розтуляє міцно стиснутої пащі, як палезить псові. Мовчить, ніби живе не на цьому подвір'ї, не на цій вулиці, не в цьому місті і навіть не на цій планеті. Я, може, й забуду про запотиличник і про те, як тицьнувся головою в замет. Простора й світла школа, телевізор, що лле з екрана блакитно-молочне світло, цікаві книги на зразок «Робінзона Крузо», друзі — все це поступово розважить мене. А чи зуміє Арстан, життя якого й без того обмежене лише будкою, двором, вулицею і чий світ заповнений вишкіреними іклами, чи зуміє він хоча б коли-небудь стерти з пам'яті те, як був запряжений у санчата, як до крові натирав шию жорсткий ошийник, як хльоскала по спині лозина...

Моя чорна та велика, мов казан, образа на батька та матір павряд чи скоро мине. І навіщо вони так старалися помирити мене з Таймасом? Адже вони знали, через що ми посварилися. Виходить, що оскільки вони, дорослі, захотіли, то ми, діти, мусимо враз кинутися один одному в обійми. Так, саме так! Адже ми з Таймасом змушені були заради їхнього спокою запевнити їх, що знову стали друзями, в той час як у душі ненавиділи один одного. І кого ж ми зрештою обдурили? Самих себе! Адже жодного слова не було сказано про те, чи Таймас і надалі продаватиме моїх го-

лубів сусідам, чи запрягатиме Арстана в санчата й мучитиме його, чи одумається... Мирися, хоча він і краде голубів, запрягає собаку, потисни з почуттям руку злодія, мучителя і мирися, мирися... Хай живе мир між сусідами! Ура! Ось і все, чого вони прагнуть і що роблять.

А оскільки вони не хочуть з'ясувати причин нашої сварки, та що там з'ясувати, навіть згадувати про неї, то й виходить, що я сам нічого не вартий. Якщо не хочуть рахуватися з моєю думкою, з моїми переживаннями, якщо вважають мене безвільною людиною, якій досить почути: «Помирися, якщо схожий на мене!» — то, значить, і справді гріш мені ціна.

До речі, чому Арстан сам себе не захищає? Чому я повинен за нього заступатися? Навіть мурахи й ті кусаються, якщо їх взяти в руки, і шукають шляхів до порятунку.

Часом, сердячись, що пес покірний, я думаю про те, як і коли ми привчили його до такого відразливого смирення. Інші пси не лише не дозволяють запрягти себе в санчата, але й несамовито та люто гавкають, якщо навіть пройдеш повз їхнє подвір'я, а цей...

До такої покори силою привчили пса, привчили самі люди, які оточували його... Через те, що вчепився в дорозі кримпленові штани шаповного гостя, наш далекий родич ганяв цуценя Арстана по подвір'ю і довго бив його батоном. «Палиця навіть ведмедя навчить молитися...»

...Не минуло й місяця, як ми взяли Арстана на виховання. Дурний син одного з наших гостей дав щигля по самісінькому кінчику носа цуценяти, яке дрімало на сонечку, і воно від нестерпного болю вкусило кривдника. Після цього Арстан скавучав протягом трьох днів, бачачи перед собою порожню миску.

Виявляється, життя стає милішим, якщо підкоряться і виконувати накази двоногих істот. Це правило дуже міцно втовкмачили в Арстанову голову батіг і миска. Незабаром він навіть гавкати перестав. «Булькатий, ти не чіпай, і я не зачеплю...» Спокійніше й сусідам, і нам, і, найголовніше, самому Арстану. Так би й жив він, якби раптом не впав шанирак¹ його колишнього життя, тобто не сталося у нього лихо. Таймас примусив Арстана усвідомити, що покірливість не завжди забезпечує повну миску смачної їжі. Потягнув пес, догоджаючи, як завжди, санчата, а лозина ще частіше та болючіше заходила по його спині. Спробуй-но, крутячи хвостом, довести цим двоногим, що бити недобре. Вони обов'язково подумують: «Цьому псу, мабуть, подобається, коли його б'ють. В такому разі можна додати!»

Арстан з самого початку міг позбавитися круглоголової халепи, яка звалася Таймасом. Зробити це йому неважко. Відчувши, що

¹ Ш а н и р а к — верхнє коло юрти.

наближається цей хлопчисько, досить вишкірити зуби й загарчати якомога зліше: «Я ще не знаю, друже, поганий ти чи хороший, проте тримайся якомога далі. Бо я можу й провчити тебе. Краще обійди мене за п'ять-шість кроків і простуй далі у своїх справах».

Виходить, Арстан став такий безвольний завдяки жорстоким урокам, під час яких удари по голові так принижували його гідність. Ну, а що змушує Таймаса, який ще й по пояс не висунувся зі своєї коліски, дивитися вовчням на всіх, хто його оточує? Для нього сумирні, ласкаві голуби, що шугають у безхмарному небі, мов пісня без слів, означають лише монети вартістю в три, п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять копійок, які з дзенькотом сиплються в кишеню. Арстан для нього — звичайна тварина на чотирьох ногах з двома вухами, яка повинна тягти у санчатах недолюблого недолітка, чие тіло сповнене самим лише злом. А оскільки це так, то у голову Таймаса навіть сялою не заженеш думку про те, що пес теж створений з кісток і плоті, що йому нестерпно боляче від ошийника, що вривується в шию. Таймасу невтямки, що Арстан теж жива істота, яка вміє впити від болю та образи, задерши морду догори, що й він може без кінця стрибати подвір'ям, коли тішитися якоюсь своєю собачою радістю. Ні-і, такі поняття викреслені зі свідомості цього хлопчиська.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

**Не друг і не ворог. «Батько — чоловік моєї матері».
Дзвінке, мов симфонія, слово «бойня». Околиця міста.
Численні стріли, що стриміли на сніговому полі.
«Ось вона, бойня!»**

Спробуй, коли можеш, зрозумій Таймасову поведінку, що постійно змінюється. Справжнім другом він стати не зумів. «Ну що ж, посварімося», — вирішив був я, проте й ворога з нього справжнього не вийшло. Походив, походив, закопав губи, та й усе. Я теж не дуже нервував, жив собі спокійно: нічого, небо не розколеться наді мною через те, що Таймас напрудився. Щоправда, вгледівши його, я міцніш стулюю губи та зі свистом розтинаю повітря лозиною, яку тримаю в руці...

Як мені хочеться дізнатися про те, що ще криється в цьому вредночному хлопчиськові!

Одного разу я вже заходив до будинку, коли сусід покликав мене. Чекаючи чергової каверзи, я неквапливо підійшов до нього.

— На бойню не хочеш піти? — запитав він з байдужим виглядом, смикаючи зламаного гудзика на пальті.

— До якої бойні?

— Оце так! Не знаєш, що таке бойня! Таж мій батько там працює. Він завідує бойнею.

— Батько?— здивовано перепитав я.

— Ну, звичайно ж, батько... Чоловік моєї матері. Так тобі зрозуміліше?

— А що він там робить?

— Як — що робить? Працює! Він давно вже там — відтоді, як я до школи пішов. Аул, де ми раніше мешкали, далеко від бойні. А роботу таку не кинеш — там грошей можна багато заробити, та й узагалі вигода чимала. Ось і довелось переїхати до міста. Ось так... Напрацювавшись, людина хоче їсти, а коли зголодніє, йому потрібна їжа. Саме їжу я й ношу батькові.— І Таймас поплескав рукою по авосьці з термосом та пакунками в папері.

Бойня?! Галактика, електроніка і раптом — бойня?! Як гарно звучить, га! Просто-таки справжня симфонія! Цікава й загадкова річ! Чути слово «бойня» мені доводилося, а от бачити її — ні. От і піду. Гадаю, що кожуха з мене за це не знімуть.

Крім того, наша нещодавня сварка з Таймасом не перетвориться, сподіваюся, на віковичну ворожнечу. Хоча я й не збираюся цілуватися з цим хлопцем, проте й битися не варто.

— Ходімо!

Незабаром ми вже вийшли на східну околицю міста. День був ясний, сонячний, ані найменшого вітерця. Сніг під ногами не рипливий, твердий, як звичайно в січні, а м'який, пухнастий. Зверху він затягся тонкою, ламкою кригою. На пагорбах вже парували чорні лисини землі, з карканням стрибали ворони. Я впрів і тому скинув шапку і ніс її в руці. Арстан біг попереду.

Сонце піднялося високо. Заспійжене поле, мільйонами сніжнок відбиваючи сонячні промені, аж сяяло. Головки кураю та чиню вже очистилися від снігу і потьмяніли. І здається, що це численні стріли встромилися в широкі груди степу. Їх суцільною зливою випустили з туги натягнутих луків воїни — сарбази. Я уявив собі, як би вони стояли в ряд, ледь відкинувшись назад... Тиша, велика та грізна тиша. Лише глухо долинає гуркіт трактора з причепом, що ледь мріє на видноколі. Тиша, велика тиша!

Почорніла втоптана стежинка перетнула пагорб і привела в низину, де вперлася в довгу огорожу обори. Обора стояла біля кількох великих та маленьких будиночків. І тієї миті велика тиша відступила і все довкола ожило. Рівно гудуть струни дротів на стовпах, що тягнуться від міста до обори. Чується мукаштя корів та мекання овець. Часом долинає голосна розмова. Відчувається якийсь неприємний запах. Кізяк, чи що...

Таймас пожвавівшав, повеселівшав просто на очах. Завмер на

пагорбі, роздув піздрі і стиснув кулаки, мов Наполеон у кінофільмі. Потім раптом оголосив напрочуд чітко й голосно:

— А ось і бойня!

І він швидко скотнвся вниз. Гудуть електричні дроти, мукають корови, мекають вівці... Тиша порушилася.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Чорний бик з шиєю, що нагадує халяву величезного хромового чобота. Кілька дядьків вийшли надвір. Арстан, який понюхав палицю. Знову чорний бик — чорний квадрат. Різні звуки, що виникли поміж небом і землею. Я качався й качався по снігу, наче мене мучили кольки.

Ми підійшли до бойні. Вперлися лобами у високий дерев'яний паркан. Товсті блискучі колоди з налиплими на них клаптями вовни... Старано припасовані дошки затуляють горизонт, проте як би не припасовували ці грубі дошки, залишилися все-таки щпарини між ними, довгі, вузькі. Припавши до паркана, я побачив двір, повний чорних та половецьких рогатих і безрогих корів та биків. Вони товчуться попід парканом, голосно стукають копитами, з шумом видихають з піздрів клуби пари. Всі один в один гладкі, лискучі, ситі. Серед них вирізняється здоровенний чорний бик з маленькими червоними очима. Шия у нього в складках, схожа на халяву здоровенного хромового чобота. Тулуб такий довгий, як відстань од порога до протилежної стіни в будь-якій кімнаті нашого будинку. Спина в бика ледь увігнулася, проте загривок крутий. Бик мукає і рне землю копитом, грізно подивляється до вкола, вшукуючи, з ким побитися. Варто йому зрушити з місця, як решта тварин кидається врзнібіч, наче окунці від шуки, і звільняють йому дорогу.

Раптом з рипінням розчинилися двері в кутку обори, і тінь від них утворила чорний квадратний отвір. Саме з цього отвору й вийшли п'ять здоровенних дядьків. У руках у кожного дерев'яна палиця з наконечником, а у одного... блискучий транзистор. Від наконечників тягнуться, звиваючись, дроти, що з'єднуються зі стовпами електромережі.

Таймас смикнув мене за рукав:

— Дивись-но, дивись!

Перш ніж дивитися, треба поглянути на того, хто це каже. Обернувшись до Таймаса, я навіть рота роззявив од подиву. Вузькі його очі широко розкриті й блищать. Щоким розрум'янилися. Він нетерпляче гризе нігті й не відриває погляду від тварин. Ну справ-

жнісінький тобі хап, який нетерпляче дивиться на своє військо, готуючись захопити чергове місто.

Ну, дивлюся. Нічого особливого не бачу. Дядьки перекидають з одного куточка рота у другий цигарки. Голосно сміються. Уважно дивляться на чорного бика і спокійно про щось говорять. Один з них — густобровий, приземкуватий,— ой, та це ж батько Таймаса, який бгав тоді в нас удома свою шапку,— підійшов до бика і ледь торкнувся його хребта вістрям палиці. Бик миттю кинув вперед своє важке чавушне тіло і, розштовхуючи корів та телят, зупинився у протилежному кутку обори. Він важко струшував задньою ногою. Очі його злякано витріщені, сам тремтить, мов кролик.

Дядьки зареготали так, що стало видно їхні горлянки.

Я торкнувся Таймасового плеча.

— Що це за палиці?

Він втупився в мене довгим поглядом. Відчуваю, що дивується: звідки, мовляв, цей хлопець відкопав таке дурне запитання? Трохи згодом в Таймасових очах з'явився такий самий неприємний блиск, як і у його батька.

— Зараз дізнаєшся. Ходімо всередину. І Арстана візьми!

Відчинивши ворота, ми зайшли у двір. Молодший з дядьків підійшов до нас і, лягнувши мене по спині, гукнув:

— Коке, помічник до вас прийшов, зустрічайте!

Таймас посміхнувся. Примруживши й без того вузькі очі, він звернувся до дядька:

— Дай-но палицю!

Взявши палицю, він поманив Арстана.

— На, на!

Сподіваючись гостинця, пес охоче підійшов до Таймаса. Швидко забув Арстан, як зовсім педавно цей хлопчисько стьобав його батогом!

— Арстане, Арстане, на, на!— вузькоокий простяг палицю до самісінької морди пса.

Коли трапляється така нагода, треба перш за все понюхати й з'ясувати, що це: масло чи хліб? Відповідно до своєї собачої натури, пес, повискуючи, наблизив свого носа до наконечника палиці. Ось тобі й хліб з маслом! Ледь доторкнувшись до палиці, Арстан з пронизливим вереском завертівся на місці. Потім упав на землю, кілька разів перекинувся з боку на бік. І зрештою з жалібним скавученням вилетів у розчинені ворота і помчав заспіженим степом. «Цей шайтан мені не рівня. Треба втікати звідси, поки я ще не втрапив в яке-небудь нове лихо!» — певне, такі думки шугали в голові у бідолахи.

— Хи-хи-хи...

Я почув, як навздогін псу летить верескливий Таймасів сміх.

Я майже до крові прикусив губу: Може, навіть кров виступила, не знаю... Мовчки я зібрав і затис у собі, наче камінь у кулак, злість та ненависть, що вмить спалахнули до Таймаса. Я рушив був до нього. Але раптом...

— Поглянь-но туди! — так само натхненно задзвенів Таймасів голос.

Подавшись уперед, він з цікавістю на щось витріщився.

Корови та бики, які збилися до купи, важко рушили до навстіж розчищених залізних дверей — чорної пашеки бойні. Дядьки, замахуючись палицями, завертають до череди тих, хто намагається вирватися з загальної штовханини. Транзистор, що висить тепер на гвіздку біля порога, голосно мовить про щось своє. Гримить на всю околицю.

Бик з кривавими очима та сильним загривком — мов темний гострий спис — попереду стада. Вирвавшись трохи вперед, він міцно, всією своєю вагою переставляє ноги, ніби хоче пробити землю. Крижинки, що примерзли до шерсті над ратицями, здригаються на кожному кроці. Він важко дихає, грізно махаючи вигнутими, мов шаблі, і товстими, як соснові колоди, рогами. Він, який міцно стоїть на ногах, здається, підійде зараз до чорного квадрата дверей і, підчепивши його рогами, кине куди-небудь якнайдалі. Однак чорний квадрат що ближчий, то чорніший, густіший, страшніший.

Черета мовчки, повіривши в могутню силу бика, йде слідом. Бик, мабуть, був цілком упевнений, що немає на світі жодної живої істоти, яка б наспілилася вийти йому назустріч — груди до грудей. Він ладен був зім'яти навіть залізні ворота, коли б вони були міцно-міцно зачнені.

Чорний бик дуже й дуже помилився. Таймасів батько, який стояв на високій підставці біля самого отвору, пропустив повз себе несамовитого бика і натиснув на чорну кнопку в стіні. Ворота тієї ж миті зачинилися. Чорний квадрат спокійно проковтнув чорного бика. І тієї ж миті пролунало жахливе ревіння. Це було схоже не на ревіння бика, а зойк на смерті, що вхопила за горлянку живу душу.

Безхмарне високе небо байдуже дивилося згори на землю своїми блакитними очима.

Транзистор виливав знайому мелодію.

Так, це та ж сама мелодія, яку виконував тоді під лапатим снігом мій батько.

Музику перебивали слова диктора, який відверто милувався своїм голосом: «Прослухана вами токата відомого португальського композитора та віолончеліста Гаспара Косадо виражає внутрішні переживання людини, яка сумує за юністю, що золотим променем зблиснула в її житті...»

Всередині обори пеймовірний галас. Зачувши передсмертне ревіння чорного бика, стадо, не доходячи до чорного квадрата, сахнулося врзніобіч.

Здоровенні дядьки загаяють у ворота корів і телят своїми жахливими палицями.

Таймасів батько закурив. Потім, обернувшись до мене, щось сказав. Я стояв з широко розплющеними очима і нічого не чув. Я зовсім оглух і лише дивився, ошелешений, на все, що відбувалося довкола...

— Ходімо ж, ну,— смикнув мене за рукав Таймас.— Батько кличе нас. Ось ми зараз їм покажемо! Поріжемо як слід! На бика, щоправда, сил у нас не вистачить. Та ти не бійся. Хоча я й не такий, як ти, та й то спочатку кричав та плакав, а потім звик. І ти звикнеш.

Продовжуючи базікати, Таймас підійшов до батька.

А я...

Я обернувся і кинувся навтіки. Нічого не чую, нічого не розумію, мчу, задихаючись. Скавучання Арстана, стадо, що металося вздовж паркана, мелодія батькової віолончелі, що лилася з транзистора, сповнена жалю й суму,— всі ці звуки, зриваючи поміж блакитним небом та засніженим степом, зливаються воедино, кричать і ридають.

Та хоча б скільки я біг білою рівниною степу, у вухах продовжувало лунати ревіння чорного бика. Воно не вщухало, навпаки, багаторазово посилювалося, і луна його котилася над землею, перевертаючи на своєму шляху все живе.

Я все біг і біг. Постім спіткнувся і впав на землю. Я й хотів упасти. В моїй голові майнула думка, що коли впаду на землю, то ревіння бика й Таймасів регіт, можливо, промчать наді мною і зникнуть...

Я зарився головою в сніг, рятуючись од цих звуків, і почав качатися по ньому, мов од нестерпного болю.

Нехай задихнуться в снігу пронизливі звуки, від яких ледь не лопаються барабанні перетинки.

Нехай сніг очистить все чорне довкола, залишивши тільки біле, біле.

Нехай, нехай...

Вдихаючи сильний свіжий запах снігу, я заривав.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

**Якщо винуватець знайшовся, то чому ж не покарати його?
Я тихенько прокрався в сіни і... істина на кінчику сірникової
головки**

Змішуючи холодне дихання снігу зі своїм, я раптом зрозумів те, чого раніше зрозуміти не міг. Виявляється, тоді я даремно набив Таймаса. Ворогом голубів, вірного та простодушного Арстана був не вузькоокий хлопчисько з сусіднього будинку, як я гадав. Ні! Ворог значно далі, на околиці міста. Це — бойня з залізними ворітьми та міцним дерев'яним парканом.

Таймасів батько забиває биків, щоб прогудувати родину, і дає маленькому хлопчикові електропалицю, щоб виховувати собі помічника. Якщо син вдало заб'є бика, то він зі словами: «От і добре! Молодець, синку!» — поплескує його по спині. Таймас же, хирлявий Таймас схиляється перед тонкою електричною палицею, що може впоратися з таким велетом, як чорний бик. І тепер він усіх, хто не може протистояти силі електричної палиці — биків, корів, Арстана, голубів, — не вважає живими істотами...

Лежачи на снігу, я раптом відчув, що в очах мені посвітлишало — мовби скіпка загорілася. Все стало зрозумілим, ясним. Ясність з'явилася тому, що я, здається, знайшов нарешті винуватця. Того, хто повинен відповісти за проданих голубів, за Арстана, запряженого в санчата.

Я підвівся, обтрусив пальто і поглянув на яскраве сонце, його вже надкусила лінія горизонту.

Зібравши всі сили, здатні чинити опір бойні в зимовому степу, я рушив до міста.

Місто готувалося до ночі. Вечірній холод хапає за вуха. В дво-, три-, чотириповерхових будинках освітлені вікна... Люди проходять по рипучому снігу поміж гастрономом та кіпотеатром до своїх будинків. Всі поспішають швидше додому, щоб щільно зачинити вікна-двері, скинути шапку, пальто, черевики і сісти, зігрітися, нарешті, заспокоїтися...

...Одні вже смачно попоїли й зручно умостилися перед телевізорами.

...Другі з п'ятого на десяте переказують вичитані з газет подробиці якої-небудь міжнародної події.

...Треті садовлять собі на коліна своїх діточок і цілують їх у пухкі щічки, що пахнуть молоком.

А на вулиці молодий хлопець у модному капелюсі чекає дівчинку, постукуючи одним черевиком об другий.

І ніхто не знає, може, й не здогадується про те, що майже поряд, на околиці міста — бойня. І батько, який видобуває протяж-

ліві звуки з віолончелі, і навіть практична мати, яка вміє так гарно сміятися.

А я...

Ввійшовши тихенько в сіни, я перелив у порожню пляшку гас з каністри. І в темряві пачку сірників, на щастя, намацав на полиці.

Вийшов надвір. Яскраве місячне світло падає на стежину, що веде бо бойні. Покликавши з собою Арстана, я вирушив у дорогу.

З хрускотом ламаючи криву під ногами, я віддаляюся від міста.

Пагорб попереду з кожним моїм кроком стає вищий і вищий. Ось промину його вершину, і буде бойня.

Озирнувся назад. Місто дрімає, димлячи численними коминами.

Арстан весь час оглядається. Потім він сів на стежину і жалібно заскавучав. Настовбурчив вуха й запітливо поглянув на мене: «Навіщо я тобі потрібен?»

Зрозуміло, що йому зовсім не хочеться переходити через пагорб. Його дуже злякала палиця, що кусається. Я підштовхнув його. Пес радісно вискнув і помчав у напрямку міста, витягнувши хвоста...

Сліди чорного пса прокреслили на білому снігу лінію страху та покори.

Я піднявся на вершину пагорба. Місяць сховався. Довкола бойні тихо й спокійно. Темно, хоч в око стрель. Лише над самими ворітьми тьмяно виблискує лампочка. Вона рівномірно погойдується, то видовжуючи, то вкорочуючи тінь сторожа, який стоїть під нею з рушницею.

Вгрузаючи по коліна в неходжений сніг, я дійшов до дерев'яного паркана, присів навпочіпки. Раптом посвітлішало. Поглянувши на небо, я зрозумів, що яскравий місяць видає мене, залити всю околицю білим світлом. Я насварився на нього кулаком. Вигнутий на зразок бичачого рога місяць не звернув на мене ані найменшої уваги і продовжував собі поважно пливти небом.

Я витяг з кишені коробку, тернув сірником. Біль, ненависть, страждання, сльози, що зібралися в моїх грудях, враз спалахнули, обернулися полум'ям на голові сірника. Я не кліпаючи дивився на вогник...

У цьому маленькому мерехтливому язичкові я виразно розгледів охоплену полум'ям бойню!

Чи цей, завбільшки з ніготь, язичок полум'я — крапля крові чорного бика з могутніми рогами?

Мені здавалося, що з усіх кінців засніженого степу лунає дедалі голосніша токато Гаспара Косоде. І під безмежно глибоким

нічним небом мелодія перетворюється на білий-білий стовп, який
стрімко летить угору — вище й вище...

— Гей, хлопчику, ти що тут робиш?

Густа чорна тінь сторожа ближче, ближче...



З М І С Т

СОНЦЕ В КУЛЬБАБАХ. <i>Повість.</i>	3
АРСТАН, Я І ВІОЛОНЧЕЛЬ. <i>Повість.</i> . . .	43
Розділ перший	45
Розділ другий	48
Розділ третій	51
Розділ четвертий	53
Розділ п'ятий	58
Розділ шостий	60
Розділ сьомий	65
Розділ восьмий	67
Розділ дев'ятий	69
Розділ десятий	72
Розділ одинадцятий	75
Розділ дванадцятий	77
Розділ тринадцятий	79
Розділ чотирнадцятий	83

Кабанбаев М.

К12 Арстан, я і віолончель: Повісті. Для серед. шкiл. в. /Пер. з рос. В. М. Ікошикова; Худож. Є. Є. Котляр.— К.: Веселка, 1984.— 86 с., іл.

Повісті казахського радянського письменника про підлітків, про їхні стосунки з дорослими.

К $\frac{4803010200-143}{M206(04)-84}$ 182.84.

С(каз)

Марат Кабанбаев
АРСТАН, Я И ВИОЛОНЧЕЛЬ

Повести

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Перевод с русского

Владимира Николаевича Иконникова

Художник Евгений Евгеньевич Котляр

Киев «Веселка»

Редактор О. Д. Ткач

Художній редактор К. І. Сулима

Технічний редактор К. П. Дворська

Коректори Л. В. Островська, В. О. Букша

Информ. бланк № 2773

Здано на виробництво 22. 12. 83.

Підписано до друку 10. 02. 84.

Формат 60×84/16.

Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.

Друк. високий. Умовн. друк. арк. 5,12.

Умовн. фарб.-відб. 5,70. Обл.-внд. арк. 5,47.

Тираж 63000 пр. Зам. 2109-3.

Ціна 20 к.

Видавництво «Веселка». 252050,

Київ-50, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас».

290005, Львів-5, Зелена, 20.